

सर्वसिद्धान्तसंग्रहः

श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितः

पं० श्री सूर्यनारायण शुक्ल

महोदयेन संशोधितः प्रकाशितश्च

काश्यां

कार्षाविश्वनाथ मुद्रालये

मुद्रितः

मूल्यम् १२)

सर्वसिद्धान्तसंग्रहः

श्रीशंकराचार्यविरचितः

अथ उपोद्घातप्रकरणम् ।

वादिभिर्दर्शनैः सर्वैर्दृश्यते यत्त्वेनेकधा ।
वेदान्तवेद्यं ब्रह्मदमेकरूपमुपास्महे ॥ १ ॥
अङ्गोपाङ्गोपवेदाः स्युर्वेदस्यैवोपकारकाः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणामाश्रयाः स्युश्चतुर्दश ॥ २ ॥
वेदाङ्गानि षडेतानि शिक्षा व्याकरणं तथा ।
निरुक्तं ज्यौतिषं कल्पशस्त्रन्दोत्रचितिरित्यपि ॥ ३ ॥
मीमांसा न्यायशास्त्रं च पुराणं स्मृतिरित्यपि ।
चत्वार्येतान्युपाङ्गानि बहिरङ्गाणि तानि वै ॥ ४ ॥
आयुर्वेदोऽर्थवेदश्च धनुर्वेदस्तथैव च ।
गान्धर्ववेदश्चेत्येवमुपवेदाश्चतुर्विधाः ॥ ५ ॥
शिक्षा शिक्षयति व्यक्तं वेदोच्चारणलक्षणम् ।
वक्ति व्याकरणं तस्य संहिता पदलक्षणम् ॥ ६ ॥
वक्ति तस्य निरुक्तं तु पदनिर्वचनं स्फुटम् ।
ज्योतिः शास्त्रं वदत्यत्र कालं वैदिककर्मणाम् ॥ ७ ॥

क्रमं कर्मप्रयोगाणां कल्पसूत्रं प्रभाषते ।
 मात्राक्षराणां संख्योक्ता छन्दोविचितिभिस्तथा ॥ ८ ॥
 मीमांसा सर्ववेदार्थप्रविचारपरायणा ।
 न्यायसूत्रं प्रमाणादिसर्वलक्षणतत्परम् ॥ ९ ॥
 पुराणं नष्टशाखस्य वेदार्थस्योपबृंहणम् ।
 कथारूपेण महता पुरुषार्थप्रवर्तकम् ॥ १० ॥
 वर्णाश्रमानुरूपेण धर्माधर्मविभागतः ।
 धर्मशास्त्रमनुष्ठेयधर्माणां तु नियामकम् ॥ ११ ॥
 हेतुलिङ्गौषधस्कन्धैरायुरारोग्यदर्शकः ।
 आयुर्वेदो ह्यनुष्ठेयः सर्वेषां तेन बोध्यते ॥ १२ ॥
 अर्थवेदोऽन्नपानादिप्रदानमुखतत्परः ।
 दक्षिणाज्यपुरोडाशचरुसंपादनादिभिः ॥ १३ ॥
 तत्पालनाच्चतुर्वर्गपुरुषार्थप्रसाधकः ।
 धनुर्वेदो भवत्यत्र परिपन्थिनिरासकः ॥ १४ ॥
 सप्तस्वरप्रयोगो हि सामगन्धर्ववेदयोः ।
 समेतो लौकिको योगो वैदिकस्योपकारकः ॥ १५ ॥
 अङ्गोपाङ्गोपवेदानामेव वेदैकशेषता ।
 चतुर्दशसु विद्यासु मीमांसैव गरीयसी ॥ १६ ॥
 विंशत्यध्याययुक्ता सा प्रतिपाद्यार्थतो द्विधा ।
 कर्मार्था पूर्वमीमांसा द्वादशाध्यायविस्तृता ॥ १७ ॥
 अस्यां सूत्रं जैमिनीयं शावरं भाष्यमस्य तु ।
 मीमांसावार्तिकं भाट्टं भट्टाचार्यं कृतं हि तत् ॥ १८ ॥

तच्छिष्योऽप्यल्पभेदेन शबरस्य मतान्तरम् ।

॥ १९ ॥ प्रभाकरगुरुश्चक्रे तद्धि प्रभाकरं मतम् ॥ १९ ॥

भवत्युत्तरमीमांसा त्वष्टाध्यायी द्विधा च सा ।

॥ २० ॥ देवताज्ञानकाण्डाभ्यां व्याससूत्रं द्वयोः समम् ॥ २० ॥

पूर्वाध्यायचतुष्केण मन्त्रवाच्यात्र देवता ।

• संकर्षणोदिता तद्धि देवताकाण्डमुच्यते ॥ २१ ॥

भाष्यं चतुर्भिरध्यायैर्भगवत्पादनिर्मितम् ।

॥ २२ ॥ चक्रे विवरणं तस्य तद्वेदान्तं प्रचक्षते ॥ २२ ॥

अक्षपादः कणादश्च कपिलो जैमिनिस्तथा ।

व्यासः पतञ्जलिश्चैते वैदिकाः सूत्रकारकाः ॥ २३ ॥

बृहस्पत्यार्हतौ बुद्धो वेदमार्गविरोधिनः ।

॥ २४ ॥ एतेऽधिकारितां वीक्ष्य सर्वे शास्त्रप्रवर्तकाः ॥ २४ ॥

वेदाप्रामाण्यसिद्धान्ता बौद्धलोकायतार्हताः ।

युक्त्या निरसनीयास्ते वेदप्रामाण्यवादिभिः ॥ २५ ॥

इति सर्वसिद्धान्तसंग्रहे प्रथममुपोद्धातप्रकरणम् ।

अथ लोकायतिकपक्षप्रकरणम् ।

लोकायतिकपक्षे तु तत्त्वं भूतचतुष्टयम् ।

पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुरित्येव नापरम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षगम्यमेवास्ति नास्त्यदृष्टमदृष्टतः ।

अदृष्टवादिभिश्चापि नादृष्टं दृष्टमुच्यते ॥ २ ॥

क्वापि दृष्टमदृष्टं चेददृष्टं ब्रुवते कथम् ।
 नित्यादृष्टं कथं सत्स्यात् शशशृङ्गादिभिः समम् ॥ ३ ॥
 न कल्प्यौ सुखदुःखाभ्यां धर्माधर्मौ परैरिह ।
 स्वभावेन सुखी दुःखी जनोन्यन्नैव कारणम् ॥ ४ ॥
 शिखिनश्चित्रयेत्को वा कोकिलान् कः प्रकूजयेत् ।
 स्वभावव्यतिरेकेण विद्यते नात्र कारणम् ॥ ५ ॥
 स्थूलोऽहं तरुणो वृद्धो युवेत्यादिविशेषणैः ।
 विशिष्टो देह एवात्मा न ततोऽन्यो विलक्षणः ॥ ६ ॥
 जडभूतविकारेषु चैतन्यं यत्तु दृश्यते ।
 ताम्बूलपूगचूर्णानां योगाद्राग इवोत्थितम् ॥ ७ ॥
 इह लोकात्परो नान्यः स्वर्गोऽस्ति नरको न च ।
 शिवलोकादयो मूढैः कल्प्यन्तेऽन्यैः प्रतारकैः ॥ ८ ॥
 स्वर्गानुभूतिर्मृष्टाष्टिद्वयष्टवर्षवधूगमः ।
 सूक्ष्मवस्त्रसुगन्धस्रक्चन्दनादिनिषेवणम् ॥ ९ ॥
 नरकानुभवो वैरिशस्त्रव्याध्याद्युपद्रवः ।
 मोक्षस्तु मरणं तच्च प्राणवायुनिवर्तनम् ॥ १० ॥
 अतस्तदर्थं नायसं कर्तुमर्हति पण्डितः ।
 तपोभिरुपवासाद्यैर्मूढ एव प्रशुष्यति ॥ ११ ॥
 पातिव्रत्यादिसंकेतो बुद्धिमद्दुर्बलैः कृतः ।
 सुवर्णभूमिदानादिमृष्टामन्त्रणभोजनम् ॥ १२ ॥
 क्षुत्क्षामकुक्षिभिर्लोकैर्दरिद्रैरुपकल्पितम् ।
 देवालयप्रपासत्रकूपारामादिकर्मणम् ॥ १३ ॥

प्रशंसां कुर्वते नित्यं पान्था एव न चापरे ।

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ॥ १४ ॥

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ।

कृषिगोरक्षवाणिज्यदण्डनीत्यादिभिर्बुधः ॥

दृष्टैरेव सदोपायैर्भोगाननुभवेद् भुवि ॥ १५ ॥

इति सर्वसिद्धान्तसंग्रहे लोकायितिकपक्षो नाम द्वितीयं प्रकरणम् ।

अथार्हतपक्षप्रकरणम् ।

लोकायितिकपक्षोऽयमाक्षेप्यः सर्ववादिनाम् ।

स्वपक्षेण क्षिपत्येष तत्पक्षं क्षपणोऽधुना ॥ १ ॥

अग्नेरौष्ण्यमपां शैत्यं कोकिले मधुरः स्वरः ।

इत्याद्येकप्रकारः स्यात् स्वभावो नापरः क्वचित् ॥ २ ॥

कादाचित्कं सुखं दुःखं स्वभावो नात्मनो मतः ।

धर्माधर्मवतस्ताभ्यामदृष्टाविति निश्चितौ ॥ ३ ॥

अदृष्टस्यात्र दृष्टत्वे नादृष्टत्वं भवेदिति ।

त्वयोक्तदोषो न स्यान्मे तत्सिध्यत्यागमाद्यतः ॥ ४ ॥

अदृष्टमग्निमादातुं धूमं दृष्टोपधावता ।

धूमेनाग्न्यनुमानं तु त्वयाप्यङ्गीकृतं ननु ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षेणानुमानेन पश्यन्त्यत्रागमेन च ।

दृष्टादृष्टं जनाः स्पष्टमार्हतागमसंस्थिताः ॥ ६ ॥

सिद्धा वद्धा नारकीया इति स्युः पुरुषास्त्रिधा ।
 केचित्परमसिद्धाः स्युः केचिन्मन्त्रैर्महौषधैः ॥ ७ ॥
 गुरुपदिष्टमार्गेण ज्ञानकर्मसमुच्चयात् ।
 मोक्षो बन्धाद्विरक्तस्य जायते भुवि कस्य चित् ॥ ८ ॥
 अर्हतामखिलं ज्ञातुं कर्माजितकलेवरैः ।
 आवृत्तिर्वन्धनं मुक्तिर्निरावरणतात्मनाम् ॥ ९ ॥
 पुद्गलापरसंज्ञैस्तु धर्माधर्मानुगामिभिः ।
 परमाणुभिरावद्धाः सर्वदेहाः सहेन्द्रियैः ॥ १० ॥
 स्वदेहमाना ह्यात्मानो मोहादेहाभिमानिनः ।
 किमिकीटादिहस्यन्तदेहपञ्जरवर्तिनः ॥ ११ ॥
 आत्मावरणदेहस्य वस्त्राद्यावरणान्तरम् ।
 नह्ययं यदि गृह्णाति तस्यापीत्यनवस्थितिः ॥ १२ ॥
 प्राणिजातमर्हिसन्तो मनोवाक्कायकर्मभिः ।
 दिग्म्बराश्चरन्त्येव योगिनो ब्रह्मचारिणः ॥ १३ ॥
 मयूरपिच्छहस्तास्ते कृतवीरासनादिकाः ।
 पाणिपात्रेण भुञ्जाना लूनकेशाश्च मौनिनः ॥ १४ ॥
 मुनयो निर्मलाः शुद्धाः प्रणताघौघभेदिनः ।
 तदीयमन्त्रफलदो मोक्षमार्गे व्यवस्थितः ॥ १५ ॥
 सर्वैर्विश्वसनीयः स्यात् सर्वज्ञो जगद्गुरुः ॥ १५ ॥
 इति सर्वसिद्धान्तसंग्रहे आर्हतपक्षो नाम तृतीयं प्रकरणम् ।

अथ बौद्धपक्षप्रकरणम् ।

माध्यमिकमतम् ।

बौद्धाः क्षपणकाचार्यप्रणीतमपि सांप्रतम् ।

पक्षं प्रतिक्षिपन्त्येव लोकायतमतं तथा ॥ १ ॥

चतुर्णां मतभेदेन बौद्धशास्त्रं चतुर्विधम् ।

अधिकारानुरूपेण तत्र तत्र प्रवर्तकम् ॥ २ ॥

ज्ञानमेव हि सा बुद्धिर्नचान्तः करणं मतम् ।

जानाति बुद्ध्यते चेति पर्यायत्वप्रयोगतः ॥ ३ ॥

त्रयाणामत्र बौद्धानां बुद्धिरस्त्यविवादतः ।

बाह्यार्थो ऽस्ति द्वयोरेव विवादो ऽन्यत्र तद्यथा ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षसिद्धं बाह्यार्थमसौ वैभाषिकोऽब्रवीत् ।

बुद्ध्याकारानुमेयोऽर्थो बाह्यः सौत्रान्तिकोदितः ॥ ५ ॥

बुद्धिमात्रं वदत्यत्र योगाचारो न चापरम् ।

नास्ति बुद्धिरपीत्याह वादी माध्यमिकः किल ॥ ६ ॥

न सन्नासन्न सदसन्नचोभाभ्यां विलक्षणम् ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥ ७ ॥

यदसत्कारणैस्तत्र जायते शशशृङ्गवत् ।

सतश्चोत्पत्तिरिष्टा चेज्जनितं जनयेदलम् ॥ ८ ॥

एकस्य सदसद्भावो वस्तुनो नोपपद्यते ।

एकस्य सदसद्भयोऽपि वैलक्षण्यं न युक्तिमतम् ॥ ९ ॥

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यं तत्त्वमिति स्थितम् ।

जातिर्जातिमतो भिन्ना न वेत्यत्र विचार्यते ॥ १० ॥

भिन्ना चेत्सा न गृह्येत व्यक्तिभ्योऽङ्गुष्ठवत्पृथक् ।
 अविचारितसंसिद्धा व्यक्तिः सा पारमाणुकी ॥ ११ ॥
 स्वरूपं परमाणूनां वाच्यं वैशेषिकादिभिः ।
 षट्केन युगपद्योगे परमाणोष्पटंशता ॥ १२ ॥
 षण्णां समानदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः ।
 ब्राह्मणत्वादिजातिः किं वेदपाठेन जन्यते ॥ १३ ॥
 संस्कारैर्वा द्वयेनाथ तत्सर्वं नोपपद्यते ।
 वेदपाठेन चेत्कश्चित् शूद्रो देशान्तरं गतः ॥ १४ ॥
 सम्यक् पठितवेदोऽपि ब्राह्मणत्वमवाप्नुयात् ।
 सर्वसंस्कारयुक्तोऽत्र लोके विप्रो न दृश्यते ॥ १५ ॥
 चत्वारिंशत्तु संस्काराः विप्रस्य विहिता यतः ।
 एकसंस्कारयुक्तश्चेद्विप्रः स्यादखिलो जनः ॥ १६ ॥
 जातिव्यक्त्यात्मकोऽर्थोत्र नास्त्येवेति निरूपिते ।
 विज्ञानमपि नास्त्येव ज्ञेयाभावे समुत्थिते ।
 इति माध्यमिकेनैव सर्वशून्यं विचारितम् ॥ १७ ॥
 इति बौद्धपक्षे माध्यमिकमतम् ।

अथ योगाचारमतम् ।

इति माध्यमिकेनोक्तं शून्यत्वं शून्यवादिना ।
 निरालम्बनवादी तु योगाचारो निरस्यति ॥ १ ॥
 त्वयोक्तसर्वशून्यत्वे प्रमाणं शून्यमेव ते ।
 अतो वादेऽधिकारस्ते न परेणोपपद्यते ॥ २ ॥

स्वपक्षस्थापनं तद्वत्परपक्षस्य दूषणम् ।
 कथं करोत्यत्र भवान् विपरीतं वदेन्न किम् ॥ ३ ॥
 अविभागो हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
 ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ ४ ॥
 मानमेयफलाद्युक्तं ज्ञानदृष्टयनुसारतः ।
 अधिकारिषु जातेषु तत्त्वमप्युपदेक्ष्यति ॥ ५ ॥
 बुद्धिस्वरूपमेकं हि वस्त्वस्ति परमार्थतः ।
 प्रतिभानस्य नानात्वान्न चैकत्वं विहन्यते ॥ ६ ॥
 परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ ।
 कुणपं कामिनी भक्षयमिति तिस्रो विकल्पनाः ॥ ७ ॥
 अथाप्येकैव सा बाला बुद्धितत्त्वं तथैव नः ।
 तदन्यद्यत्तु जात्यादि तन्निराक्रियतां त्वया ॥ ८ ॥
 क्षणिका बुद्धिरेवातस्त्रिधा भ्रान्तैर्विकल्पिता ।
 स्वयम्प्रकाशतत्त्वज्ञैर्मुमुक्षुभिरुपास्यते ॥ ९ ॥
 इति बौद्धपक्षे योगाचारमतम् ।

अथ सौत्रान्तिकमतम् ।

विज्ञानमात्रमत्रोक्तं योगाचारेण धीमता ।
 ज्ञानं ज्ञेयं विना नास्ति बाह्यार्थोऽप्यस्ति तेन नः ॥ १ ॥
 नीलपीतादिभिश्चित्रैर्बुद्ध्याकारैरिहान्तरैः ।
 सौत्रान्तिकमते नित्यं बाह्यार्थस्त्वनुमोयते ॥ २ ॥

क्षीणानि चक्षुरादीनि रूपादिष्वेव पञ्चसु ।

न षष्ठमिन्द्रियं तस्य ग्राहकं विद्यते बहिः ॥ ३ ॥

षडंशत्वं त्वयापाद्य परमाणोर्निराकृतिः ।

युक्तस्तेनापि बाह्यार्थो न चेज्ज्ञानं न सम्भवेत् ॥ ४ ॥

आकाशधातुरस्माभिः परमाणुरिति रितः ।

स च प्रज्ञप्तिमात्रं स्यान्न च वस्त्वन्तरं मतम् ॥ ५ ॥

सर्वे पदार्थाः क्षणिका बुद्ध्याकारविजृम्भिताः ।

इदमित्येव भावास्तेऽप्याकारानुमितास्सदा ॥ ६ ॥

विषयत्वविरोधस्तु क्षणिकत्वेऽपि नास्ति नः ।

विषयत्वं हि हेतुत्वं ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥ ७ ॥

इति बौद्धपक्षे सौत्रान्तिकमतम् ।

अथ वैभाषिकमतम् ।

सौत्रान्तिकमतादल्पभेदो वैभाषिके मते ।

प्रत्यक्षत्वं तु बाह्यस्य कचिदेवानुमेयता ॥ १ ॥

पूर्वापरानुभावेन पुञ्जीभूताः सहस्रशः ।

परमाणव एवात्र बाह्यार्थघनवत्स्थिताः ॥ २ ॥

दूरादेव वनं पश्यन् गत्वा तस्यान्तिकं पुनः ।

न वनं पश्यति क्वापि वल्लीवृक्षातिरेकतः ॥ ३ ॥

मृदो घटत्वमायान्ति कपालत्वं तु ते घटाः ।

कपालानि च चूर्णत्वं ते पुनः परमाणुताम् ॥ ४ ॥

चतुर्णामपि बौद्धानामैक्यमध्यात्मनिर्णये ।

व्यावहारिकभेदेन विवदन्ते परस्परम् ॥५॥

बुद्धितत्त्वे स्थिता बौद्धा बुद्धिवृत्तिर्द्विधा मता ।

ज्ञानाज्ञानात्मिका चेति तत्र ज्ञानात्मिकामिह ॥६॥

प्रमाणत्वेन जानन्ति ह्यविद्यामूलिकाप्रमा ।

मूलीज्ञाननिमित्तान्या स्कन्धायतनधातुजा ॥७॥

प्रपञ्चजातमखिलं शरीरं भवनात्मकम् ।

पञ्चस्कन्धा भवन्त्यत्र द्वादशायतनानि च ॥८॥

सर्वेषामपि बौद्धानां तथाष्टादश धातवः ।

ज्ञानसंस्कारसंज्ञानां वेदनारूपयोरपि ॥९॥

समूहः स्कन्धशब्दार्थस्तत्तत्सन्ततिवाचकः ।

ज्ञानसन्ततिरेवात्र विज्ञानस्कन्ध उच्यते ॥१०॥

संस्कारस्कन्ध इत्युक्तो वासनानां तु संहतिः ।

सुखदुःखात्मिका बुद्धिस्तथापेक्षात्मिका च सा ॥ ११ ॥

वेदनास्कन्ध इत्युक्तः संज्ञास्कन्धस्तु नाम यत् ।

रूपस्कन्धो भवत्यत्र मूर्तिभूतस्य संहतिः ॥ १२ ॥

रूपस्योपचयः स्तम्भकुम्भादिरणुकल्पितः ।

पृथिव्याः स्थैर्यरूपादि द्रवत्वादि भवेदपाम् ॥ १३ ॥

उष्णत्वं तेजसो धातोर्वायुधातोस्तु शीतता ।

एषां चतुर्णां धातूनां वर्णगन्धरसौजसाम् ॥ १४ ॥

पिण्डाज्जाताः पृथिव्याद्याः परमाणुचया अमी ।

श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणं प्रत्ययपञ्चकम् ॥१५॥

वाक्पादपाणिपाय्वादि ज्ञेयं कारकपञ्चकम् ।

सामुदायिकचैतन्यं बुद्धिः स्यात्करणं मनः ॥ १६ ॥

नामजातिगुणद्रव्यक्रियारूपेण पञ्चधा ।

कल्पितं भ्रान्तदृष्टयैव शरीरभुवनात्मकम् ॥ १७ ॥

बौद्धशास्त्रप्रमेयं तु प्रमाणं द्विविधं मतम् ।

कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं कल्पना पुनः ॥ १८ ॥

नामजातिगुणद्रव्यक्रियारूपेण पञ्चधा ।

लिङ्गदर्शनतो ज्ञानं लिङ्गिन्यत्रानुमानता ॥ १९ ॥

चतुर्विधं यदज्ञानं प्रमाणाभ्यां निवर्तते ।

नष्टे चतुर्विधेऽज्ञाने मूलाज्ञानं निवर्तते ॥ २० ॥

मूलाज्ञाननिवृत्तौ च विशुद्धज्ञानसन्ततिः ।

शुद्धबुद्धयविशेषो हि मोक्षो बुद्धमुनीरितः ॥ २१ ॥

उत्पत्तिस्थितिभङ्गदोषरहितां सर्वाशयोन्मूलिनीं

प्राहोत्सर्गवियोगयोगजनितां नाभावभावान्विताम् ।

तामन्तर्द्वयवर्जितां निरुपमामाकाशवन्निर्मलां

प्रज्ञां पारमितां धनस्य जननीं शृण्वन्तु बुद्धयर्थिनः ॥ २२ ॥

अतिस्तुतिपरैरुक्तो यस्तु वैशेषिकादिभिः ।

ईश्वरो नेष्यतेऽस्माभिः, स निराक्रियतेऽधुना ॥ २३ ॥

हेयोपादेयतत्त्वं च मोक्षोपायं च वेत्ति यः ।

स एव नः प्रमाणं स्यान्न सर्वज्ञस्त्वयेरितः ॥ २४ ॥

दूरं पश्यतु वा मा वा तत्त्वमिष्टं प्रपश्यतु ।

प्रमाणं दूरदशी चेद्वयं गृध्रानुपास्महे ॥ २५ ॥

देशे पिपीलिकादीनां संख्याज्ञः कश्चिदस्ति किम् ।
 सर्वकर्तृत्वमीशस्य कथितं नोपपद्यते ॥ २६ ॥
 यदि स्थात्सर्वकर्तासावधर्मेऽपि प्रवर्तयेत् ।
 अयुक्तं कारयंल्लोकान् कथं युक्ते प्रवर्तयेत् ॥ २७ ॥
 उपेक्षैव च साधूनां युक्ता साधौ क्रिया भवेत् ।
 न क्षत्तत्तारविक्षेपः साधूनां साधुचेष्टितम् ॥ २८ ॥
 ईश्वरेणैव शास्त्राणि सर्वाण्यधिकृतानि चेत् ।
 कथं प्रमाणं तद्वाक्यं पूर्वापरपराहतम् ॥ २९ ॥
 कारयेद्धर्ममात्रं चेदेकशास्त्रप्रवर्तकः ।
 कथं प्रादेशिकस्यास्य सर्वकर्तृत्वमुच्यते ॥ ३० ॥
 ईशः प्रयोजनाकाङ्क्षी जगत्सृजति वा न वा ।
 काङ्क्षते चेदसंपूर्णो नो चेन्नैव प्रवर्तते ॥ ३१ ॥
 प्रवर्तते किमीशस्ते भ्रान्तवन्निष्प्रयोजने ।
 छागादीनां पुरीषादेर्वर्तुलीकरणेन किम् ॥ ३२ ॥
 क्रीडार्थेयं प्रवृत्तिश्चेत् क्रीडते किन्नु बालवत् ।
 अजस्रं क्रीडतस्तस्य दुःखमेव भवत्यलम् ॥ ३३ ॥
 अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव च ॥ ३४ ॥
 तप्तलोहाभितापाद्यैरीशेनाल्पसुखेच्छुना ।
 प्राणिनो नरके कष्टं वत प्राणैर्वियोजिताः ॥ ३५ ॥
 वरप्रदाने शक्तश्चेत् ब्रह्महत्यादिकारिणे ।
 स्वर्गं दद्यात् स्वतन्त्रः स्यान्नरकं सोमयाजिने ॥ ३६ ॥

कर्मानुगुणदाता चेदीशः स्यादखिलो जनः ।
 दाने स्वातन्त्र्यहीनः सन् सर्वेशः कथमुच्यते ॥ ३७ ॥
 एवं नैयायिकाद्युक्तसर्वज्ञेनिराक्रिया ।
 हेयोपादेयमात्रज्ञो ग्राह्यो बुद्धमुनिस्ततः ॥ ३८ ॥
 चैत्यं वन्देत चैत्याद्या धर्मा बुद्धागमोदिताः ।
 अनुष्ठेया न यागाद्या वेदाद्यागमचोदिताः ॥ ३९ ॥
 क्रियायां देवतायां च योगे शून्यपदे क्रमात् ।
 वैभाषिकादयो बौद्धाः स्थिताश्चत्वार एव ते ॥ ४० ॥

इति बौद्धपक्षे वैभाषिकमतम् ।

सर्वसिद्धान्तसंग्रहे बौद्धपक्षो नाम

चतुर्थं प्रकरणम्

लोकायतार्हतमाध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकमतानि षट् समाप्तानि ।

अथ वैशेषिक पक्षः ।

नास्तिकान् वेदबाह्यास्तान् बौद्धलौकायतार्हतान् ।
 निराकरोति वेदार्थवादी वैशेषिकोऽधुना ॥ १ ॥
 वेदमार्गपरिभ्रष्टाः विशिष्टाः परदर्शने ।
 बौद्धादयो विशिष्टास्ते न भवन्ति द्विजाः पुनः ॥ २ ॥
 अतो बुद्धादिभिर्नित्यं वेदब्राह्मणनिन्दया ।
 आत्मवञ्चकता कष्टा सर्वत्राघोषिता भुवि ॥ ३ ॥

प्रमाणमेव वेदाः स्युः सर्वेश्वरकृतत्वतः ।
 स एव कर्मफलदो जीवनां पारिशेष्यतः ॥४॥
 जीवा वा जीवकर्माणि प्रकृतिः परमाणवः ।
 नेशते ह्यत्र जीवानां तत्तत्कर्मफलार्पणे ॥५॥
 जीवाः कर्मफलावाप्तौ शक्ताश्चेत्स्वसुखे रताः ।
 अप्रार्थितानि दुःखानि वारयन्तु प्रयत्नतः ॥६॥
 अशक्तान्यत्र कर्माणि जीवानां स्वफलार्पणे ।
 अचेतनत्वादगतेः स्वर्गादिफलभूमिषु ॥७॥
 नाचेतनत्वात्प्रकृतेः फलदातृत्वसम्भवः ।
 अचेतनाः फलं दातुमशक्ताः परमाणवः ॥८॥
 कालोप्यचेतनस्तेषां न हि कर्मफलप्रदः ।
 अतोऽन्यः फलदो लोके भवत्येभ्यो विलक्षणः ॥९॥
 स तु प्राणविशेषोऽश्च देशानपि तदाश्रयान् ।
 जानन् सर्वज्ञ एवेष्टो नान्ये बौद्धादिसम्मतः ॥१०॥
 अजानन् प्राणिनो लोके हेयोपादेयमात्रवित् ।
 प्रादेशिको न सर्वज्ञो नास्मदादिविलक्षणः ॥११॥
 वेदैकदेशं दृष्ट्वा तु कारीरीवृष्टिवोधकम् ।
 अदृष्टयोश्च विश्वासः कार्यः स्वर्गापवर्गयोः ॥१२॥
 कारीरीष्ट्युक्तवृष्टिश्च द्रष्टव्या दृष्टनिर्णये ।
 चित्रादेः पुत्रपश्वाप्तिर्द्रष्टव्यादृष्टनिर्णये ॥१३॥
 ज्योतिः शास्त्रोक्तकालस्य ग्रहणं तन्निदर्शनम् ।
 दृष्टैकदेशप्रमाणं यत्तत्तं सौगतादिभिः ॥१४॥

तच्च वेदादपहृतं सर्वलोकप्रतारकैः ।

मन्त्रव्याकरणं दृष्ट्वा मन्त्रा विरचिताः पुनः ॥१५॥

लिपिसंमिश्रजातास्ते सिद्धमन्त्रास्तथाकृताः ।

बौद्धागमेभ्यो दृष्टार्था न हता वैदिकैः कचित् ॥१६॥

वेदस्यैव षडङ्गानि यतः शिक्षादिकानि वै ।

नान्यागमाङ्गता तेषां न काप्युक्ता परैरपि ॥१७॥

अतो वेदबलीयस्त्वं नास्तिकागमसंचयात् ।

षट्पदार्थपरिज्ञानान्मोक्षं वैशेषिका विदुः ॥१८॥

तदन्तर्गत एवेशो जीवाः सर्वमिदं जगत् ।

द्रव्यं गुणास्तथा कर्म सामान्यं यत्परापरम् ॥१९॥

विशेषः समवायश्च षट् पदार्था इहेरिताः ।

पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ॥२०॥

दिक्कालात्ममनांसीति नव द्रव्याणि तत्र ते ।

पृथिवी गन्धवत्यापः सरसास्तेजसः प्रभा ॥२१॥

अनुष्णाशीतसंस्पर्शो वायुः शब्दगुणं नभः ।

दिक् पूर्वापरधीलिङ्गा कालः क्षिप्रचिरागतः ॥२२॥

आत्माहंप्रत्ययात्सिद्धो मनोऽन्तः करणं मतम् ।

अयोगमन्ययोगं च मुक्त्वा द्रव्याश्रिता गुणाः ॥२३॥

चतुर्विंशतिधा भिन्ना गुणास्तेऽपि यथाक्रमात् ।

शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धसंयोगवेगताः ॥२४॥

संख्याद्रवत्वसंस्कारपरिमाणविभागताः ।

प्रयत्नसुखदुःखेच्छा बुद्धिद्वेषवृथक्त्वताः ॥२५॥

परत्वं चापरत्वं च धर्माधर्मौ च गौरवम् ।

इमे गुणाश्चतुर्विंशत्यथ ? कर्म च पञ्चधा ॥२६॥

प्रसाराकुञ्चनोत्क्षेपा गत्यवक्षेपणे इति ।

परंचापरमित्यत्र सामान्यं द्विविधं मतम् ॥२७॥

परं सत्तादि सामान्यं द्रव्यत्वाद्यपरं मतम् ।

परंस्परविवेकोऽत्र द्रव्याणां यैस्तु गम्यते ॥२८॥

विशेषा इति ते ज्ञेया द्रव्यमेव समाश्रिताः ।

संबन्धः समवायः स्यात् द्रव्याणां तु गुणादिभिः ॥२९॥

षट् पदार्था इमे ज्ञेयास्तन्मयं सकलं जगत् ।

तेषां साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानं मोक्षस्य साधनम् ॥३०॥

द्रव्यान्तर्गत एवात्मा भिन्नो जीवपरत्वतः ।

देवा मनुष्यास्तिर्यञ्चो जीवास्त्वन्यो महेश्वरः ॥३१॥

तदाज्ञप्रक्रियां कुर्वन्मुच्यतेऽन्यस्तु बध्यते ।

श्रुतिस्मृतीतिहासाद्यं पुराणं भारतादिकम् ॥३२॥

ईश्वराज्ञेति विज्ञेया न लङ्घ्या वैदिकी क्वचित् ।

त्रिधा प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानागमाविति ॥३३॥

त्रिभिरेतैः प्रमाणैस्तु जगकर्तावगम्यते ।

तस्मात्तदुक्तकर्माणि कुर्यात्तस्यैव तृप्रये ॥ ३४ ॥

भक्त्यैवावर्जनीयोऽसौ भगवान्परमेश्वरः ।

तत्प्रसादेन मोक्षः स्यात्करणोपरमात्मकः ॥ ३५ ॥

करणोपरमे त्वात्मा पाषाणवदवस्थितः ।

दुःखसाध्यः सुखोच्छेदो दुःखोच्छेदवदेव नः ॥ ३६ ॥

अतः संसारनिर्विण्णो मुमुक्षुर्मुच्यते जनः ।

॥ ३७ ॥ पञ्चान्नैयायिकस्तर्कैः साधयिष्यति नः शिवम् ॥ ३७ ॥

नातिभिन्नं मतं यस्मादावयोर्वेदवादिनोः ॥ ३७ ॥

इति सर्वसिद्धान्तसंग्रहे वैशेषिकपक्षो नाम पञ्चमं प्रकरणम् ।

अथ नैयायिकपक्षः ।

नैयायिकस्य पक्षोऽथ संक्षेपात्प्रतिपाद्यते ।

यत्तर्करक्षितो वेदो प्रस्तः पाखण्डदुर्जनैः ॥ १ ॥

अक्षपादः प्रमाणादिषोडशार्थप्रबोधनात् ।

जीवानां मुक्तिमाचष्टे प्रमाणां च प्रमेयता ॥ २ ॥

निर्णयः संशयोऽन्यश्च प्रयोजननिदर्शने ।

सिद्धान्तावयवौ तर्को वादो जल्पो वितण्डता ॥ ३ ॥

हेत्वाभासश्छलं जातिर्निग्रहस्थानमित्यपि ।

प्रत्यक्षमनुमानाख्यमुपमानागमाविति ॥ ४ ॥

चत्वार्यत्र प्रमाणानि नोपमानं तु कस्यचित् ।

प्रत्यक्षमस्मदादीनामस्त्यन्यद्योगिनामपि ॥ ५ ॥

पश्यन्ति योगिनः सर्वमीश्वरस्य प्रसादतः ।

स्वभावेनेश्वरः सर्वं पश्यति ज्ञानचक्षुषा ॥ ६ ॥

यत्नेनापि न जानन्ति सर्वेशं मांसचक्षुषः ।

ईश्वरं साधयत्येतदनुमानमिति स्फुटम् ॥ ७ ॥

भूर्भूधरादिकं सर्वं सर्वविद्धेतुकं मतम् ।

कार्यत्वाद्घटवच्चेति जगत्कर्तानुमीयते ॥ ८ ॥

कार्यत्वमप्यसिद्धं चेत् क्षमादेः सावयवत्वतः ।
 घटकुड्यादिवच्चेति कार्यत्वमपि साध्यते ॥ ९ ॥
 दृष्टान्तसिद्धदेहादेर्धर्माधर्मप्रसङ्गतः ।
 न विशेषविरोधोऽत्र वाच्यो भट्टादिभिः कचित् ॥ १० ॥
 उत्कर्षसमजातित्वात् सम्यग्दोषो न तादृशः ।
 कार्यत्वमात्रात्कर्तृत्वमात्रमेवानुमीयते ॥ ११ ॥
 दृष्टान्तस्थविशेषैस्त्वं विरोधं यदि भाषसे
 धूमेग्न्यनुमानस्याप्यभावोपि प्रसज्यते ॥ १२ ॥
 अशरीरोऽपि कुरुते शिवः कार्यमिहेच्छया ।
 देहानपेक्षो देहं स्वं यथा चेष्टयते जनः ॥ १३ ॥
 इच्छाज्ञानप्रयत्नाख्या महेश्वरगुणास्त्रयः ।
 शरीररहितेपि स्युः परमाणुस्वरूपवत् ॥ १४ ॥
 कार्यं क्रियां विना नात्र सा क्रिया यत्नपूर्विका ।
 क्रियात्वात् साध्यतेऽस्माभिरस्मदादिक्रिया यथा ॥ १५ ॥
 सर्वज्ञीयक्रियोद्भूतक्षमादिकार्योपपत्तिभिः ।
 ईश्वरासत्त्वमुक्तं यन्निरस्तं पारिशेष्यतः ॥ १६ ॥
 यथा वैशेषिकेणेशः पारिशेष्येण साधितः ।
 तत्तर्कोत्रानुसंधेयः समानं शास्त्रमावयोः ॥ १७ ॥
 कालकर्मप्रधानादेरचैतन्याच्छिवोऽपरः ।
 अल्पज्ञत्वात्तु जीवानां प्राह्यः सर्वज्ञ एव सः ॥ १८ ॥
 सर्वज्ञेशप्रणीतत्वाद्देदप्रामाण्यमिष्यते ।
 स्मृत्यादीनां प्रमाणत्वं तन्मूलत्वेन सिध्यति ॥ १९ ॥

श्रौतं स्मार्तं च यत्कर्म यथावदिह कुर्वताम् ।
 स्वर्गापवर्गौ स्यातां हि नैव पाषण्डिनां क्वचित् ॥ २० ॥
 त्रियम्बकादिभिर्मन्त्रैरपि देवो महेश्वरः ।
 अनुष्ठानोपयुक्तार्थस्मारकैः प्रतिपाद्यते ॥ २१ ॥
 कारीरीष्ट्यर्थवृष्ट्यादि दृष्ट्वा स्वर्गापवर्गयोः ।
 विश्वासोऽदृष्टयोः कार्यः कारणाद्यैः प्रपञ्चितः ॥ २२ ॥
 अप्रमाणमशेषं च शास्त्रं बुद्धादिकल्पितम् ।
 स्यादनाप्तप्रणीतत्वादुन्मत्तानां यथा वचः ॥ २३ ॥
 बीजप्ररोहरक्षायै वृत्तिः कण्टकिनी यथा ।
 वेदार्थतत्त्वरक्षार्थं वृत्तिर्न्यायमयी तथा ॥ २४ ॥
 प्रमानुग्राहकस्तर्कः स कथात्रयसंवृतः ।
 वादो जल्पो वितण्डेति तिस्र एव कथा मताः ॥ २५ ॥
 आचार्येण तु शिष्यस्य वादस्तत्त्वबुभुत्सया ।
 जयः पराजयो नात्र तौ तु जल्पवितण्डयोः ॥ २६ ॥
 वादी च प्रतिवादी च प्राश्निकश्च सभापतिः ।
 चत्वार्यङ्गानि जल्पस्य वितण्डायास्तथैव च ॥ २७ ॥
 सदुत्तरापरिज्ञानात्पराजयभये सति ।
 जयेच्छलेन जात्या वा प्रतिवादी तु वादिनम् ॥ २८ ॥
 छलं जातिं ब्रुवाणस्य निग्रहस्थानमीरयेत् ।
 निग्रहस्थानमित्युक्तं कथाविच्छेदकारकम् ॥ २९ ॥
 तत्रोपचारसामान्यवाक्पूर्वं त्रिविधं छलम् ।
 चतुर्वेदविदित्युक्ते कस्मिंश्चिद्वादिना द्विजे ॥ ३० ॥

किमत्र चित्रं ब्राह्मण्ये चतुर्वेदज्ञतोचिता ।

एवं सामान्यदृष्ट्या तु दूषिते प्रतिवादिना ॥ ३१ ॥

चदेद्वाक्यैरनेकान्तं निग्रहस्थानमप्यथ ।

॥ नववस्त्रो वदुश्चेति वाद्युक्ते तत्र वाक्छलम् ॥ ३२ ॥

कुतोऽस्य नववासांसीत्याचक्षाणस्य निग्रहः ।

॥ तात्पर्यवैपरीत्येन कल्पितार्थस्य बाधनम् ॥ ३३ ॥

॥ ४४ ॥ स्वस्य व्याघातकं वाक्यं दूषणाक्षममेव वा ।

उत्तरं जातिरित्याहुश्चतुर्विंशतिभेदभाक् ॥ ३४ ॥

चतुर्विंशतिजातीनां प्रयोक्तुः प्रतिवादिनः ।

वक्तव्यं निग्रहस्थानमसदुत्तरवादिनः ॥ ३५ ॥

यथा साधर्म्यवैधर्म्यात्समोत्पकर्षापकर्षतः ।

बर्ण्यवर्ण्यविकल्पाश्च प्राप्त्यप्राप्तीतिसाध्यताः ॥ ३६ ॥

प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तावनुत्पत्तिश्च संशयः ।

॥ १ ॥ अर्थापत्त्यविशेषौ च हेतुप्रकरणाह्वयौ ॥ ३७ ॥

कार्योपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्याश्च जातयः ।

साम्यापादकहेतुत्वात्समता जातयो मताः ॥ ३८ ॥

सदुत्तरापरिज्ञाने स्यादेकान्तपराजयः ।

एवं जल्पवितण्डाभ्यां वेदबाह्यान्निरस्य तु ॥ ३९ ॥

वेदैकविहितं कर्म कुर्यादीश्वरतृप्तये ।

॥ १ ॥ तत्प्रसादाप्रयोगेन मुमुक्षुर्मोक्षमाप्नुयात् ॥ ४० ॥

नित्यानन्दानुभूतिः स्यान्मोक्षे तु विषयादृते ।

वरं वृन्दावने रम्ये शृगालत्वं वृणोम्यहम् ॥ ४१ ॥

वैशेषिकोक्तमोक्षात् सुखलेशविवर्जितात् ।
 यो वेदविहितैर्यज्ञैरीश्वरस्य प्रसादतः ॥ ४२ ॥
 मूच्छामिच्छति यत्नेन पाषाणवदवस्थितिम् ।
 मोक्षो हि हरिभक्त्याप्तयोगेनेति पुरोदितः ॥ ४३ ॥
 अष्टावङ्गानि योगस्य यमोऽथ नियमस्तथा ।
 आसनं पवनायामः प्रत्याहारोऽथ धारणम् ॥ ४४ ॥
 ध्यानं समाधिरित्येवं तत्सांख्यो विस्तरिष्यति ॥ ४४^१ ॥
 इति सर्वसिद्धान्तसंग्रहे नैयायिकपक्षो नाम षष्ठं प्रकरणम् ।

अथ प्रभाकरपक्षः ।

प्रभाकरगुरोः पक्षः संक्षेपादथ कथ्यते ।
 तुष्टाव पूर्वमीमांसामाचार्यस्पर्धयापि यः ॥ १ ॥
 द्रव्यं गुणास्तथा कर्म सामान्यं परतन्त्रता ।
 पञ्चार्थाश्शक्तिसादृश्यसंख्याभिस्त्वष्टधा स्मृताः ॥ २ ॥
 न विशेषो न चाभावो भूतलाद्यतिरेकतः ।
 वेदैकविहितं कर्म मोक्षदं नापरं गुरोः ॥ ३ ॥
 बध्यते स हि लोकस्तु यः काम्यप्रतिषिद्धकृत् ।
 विध्यर्थवादमन्त्रैश्च नामधेयैश्चतुर्विधः ॥ ४ ॥
 वेदो विधिप्रधानोऽयं धर्माधर्मावबोधकः ।
 आत्मा ज्ञातव्य इत्यादिविधयस्त्वारुणे स्थिताः ॥ ५ ॥
 यथावदात्मनां तत्र बोधं विदधते स्फुटम् ।
 बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्यो भिन्न आत्मा विभुर्ध्रुवः ॥ ६ ॥

नानाभूतः प्रतिक्षेत्रमर्थज्ञानेषु भासते ।
 घटं जानाम्यहं स्पष्टमित्यत्र युगपत्त्रयम् ॥ ७ ॥
 घटो विषयरूपेण कर्ताहंप्रत्ययागतः ।
 स्वयंप्रकाशरूपेण ज्ञानं भाति जनस्य हि ॥ ८ ॥
 करणोपरमान्मुक्तिमाह वैशेषिको यथा ।
 दुःस्साहापारसंसारसागरोत्तरणोत्सुकः ॥ ९ ॥
 प्रयत्नसुखदुःखेच्छाधर्माधर्मादिनाशतः ।
 पाषाणवदवस्थानमात्मनो मुक्तिमिच्छति ॥ १० ॥
 दुःखसाध्यसुखोच्छेदो दुःखोच्छेदवदिष्यते ।
 नित्यानन्दानुभूतिश्च निर्गुणस्य न चेप्यते ॥ ११ ॥
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंज्ञिनाम् ।
 अन्यः संन्यासिनां मार्गो जाघटीति न कर्मिणाम् ॥ १२ ॥
 तस्माद्यागादयो धर्माः कर्तव्या विहिता यतः ।
 अन्यथा प्रत्यवायः स्यात् कर्मण्येवाधिकारिणाम् ॥ १३ ॥
 कर्ममात्रैकशरणाः श्रेयः प्राप्स्यन्त्यनुत्तमम् ।
 न देवता चतुर्थ्यन्तविनियोगादृते परा ॥ १४ ॥
 वेदवाह्यान्निराकृत्य भट्टाचार्यैर्गते पथि ।
 चक्रे प्रभाकरः शास्त्रं गुरुः कर्माधिकारिणाम् ॥ १५ ॥
 इति सर्वसिद्धान्तसंग्रहे प्रभाकरपक्षो नाम सप्तमं प्रकरणम् ॥

अथ भट्टाचार्यपक्षः ।

बौद्धादिनास्तिकध्वस्तवेदमार्गं पुरा किल ।

भट्टाचार्यः कुमारांशः स्थापयामास भूतले ॥ १ ॥

त्यक्त्वा काम्यनिषिद्धे द्वे विहिताचरणान्नरः ।

शुद्धान्तः करणो ज्ञानी परं निर्वाणमृच्छति ॥ २ ॥

काम्यकर्माणि कुर्वाणैः काम्यकर्मानुरूपतः ।

जनित्वैवोपभोक्तव्यं भूयः काम्यफलं नरैः ॥ ३ ॥

कृमिकीटादिरूपेण जनित्वा तु निषिद्धकृत् ।

निषिद्धफलभोगी स्यादधोऽधोनरकं व्रजेत् ॥ ४ ॥

अतो विचार्य विज्ञेयौ धर्माधर्मौ विपरिचिता ।

॥ ५ ॥ चोद नैकप्रमाणौ तौ न प्रत्यक्षादिगोचरौ ॥ ५ ॥

विध्यर्थवादैर्मन्त्रैश्च नामधेयैश्चतुर्विधः ।

॥ ६ ॥ वेदो विधिप्रधानोऽयं धर्माधर्मावबोधकः ॥ ६ ॥

निवर्तकं निषिद्धाद्यत् पुंसां धर्मप्रवर्तकम् ।

वाक्यं तच्चोदना वेदे लिङ्गलोट्त्व्यादिलाञ्छितम् ॥ ७ ॥

निषिद्धनिन्दकं यत्तु विहितार्थप्रशंसकम् ।

॥ ८ ॥ वाक्यमत्रार्थवादः स्याद्विध्यंशत्वात्प्रमाणकम् ॥ ८ ॥

कर्माङ्गभूता मन्त्राः स्युरनुष्ठेयप्रकाशकाः ।

यागादेर्नामभूतानि नामधेयानि हि श्रुतौ ॥ ९ ॥

आत्मा ज्ञातव्य इत्येवं विधयस्त्वारुणेषु ये ।

बोधं विदधते ब्रह्मण्यात्मनां परमात्मनि । १० ॥

दूषयन्त्यनुमानाभ्यां बौद्धा वेदमपि स्फुटम् ।
 तन्मूललब्धधर्मादेरपलापस्तु नेष्यते ॥ ११ ॥
 वेदोऽप्रमाणं वाक्यत्वाद्द्रव्यापुरुषवाक्यवत् ।
 अथानाप्राप्तिप्रणीतत्वादुन्मत्तानां यथा वचः ॥ १२ ॥
 तदयुक्तमिमौ हेतू भवेतामप्रयोजकौ ।
 वाक्यत्वमात्राद्वेदस्य न भवत्यप्रमाणाता ॥ १३ ॥
 अनानुपपत्तिरुक्तत्वं हेतुस्ते न प्रयोजकः ।
 स्यादनाप्तोक्ततामात्रादप्रामाण्यं न च श्रुतेः ॥ १४ ॥
 नित्यवेदस्य चानाप्राप्तिप्रणीतत्वं न दुष्यति ।
 विप्रलम्भादयो दोषा विद्यन्ते पुंगिरां सदा ॥ १५ ॥
 वेदस्यापौरुषेयत्वाद् दोषाशङ्कैव नास्ति नः ।
 वेदस्यापौरुषेयत्वं केचिन्नैयायिकादयः ॥ १६ ॥
 दूषयन्तीश्वरोक्तत्वान्मन्यमानाः प्रमाणाताम् ।
 पौरुषेयो भवेद्वेदो वाक्यत्वाद्भारतादिषत् ॥ १७ ॥
 सर्वेश्वरप्रणीतत्वे प्रामाण्यमपि सुस्थितम् ।
 प्रामाण्यं विद्यते नेति पौरुषेयेषु युज्यते ॥ १८ ॥
 वेदे वक्तुरभावाच्च तद्वार्तापि सदुर्लभा ।
 वेदस्य नित्यता प्रोक्ता प्रामाण्येनोपयुज्यते ॥ १९ ॥
 सर्वेश्वरप्रणीतत्वं प्रामाण्यस्यैव कारणम् ।
 तदयुक्तं प्रमाणेन केनात्रेश्वरकल्पना ॥ २० ॥
 स यद्यागमकल्प्यः स्यान्नित्योऽनित्यः किमागमः ।
 नित्यश्चेत्तं प्रतीशस्य केयं कर्तृत्वकल्पना ॥ २१ ॥

अनित्यागमपक्षे स्यादन्योन्याश्रयदूषणम् ।
 आगमस्य प्रमाणत्वमीश्वरोक्त्येश्वरस्ततः ॥ २२ ॥
 आगमात्सिद्धयतीत्येवमन्योन्याश्रयदूषणम् ।
 स्वत एव प्रमाणत्वमतो वेदस्य सुस्थितम् ॥ २३ ॥
 धर्माधर्मौ च वेदैकगोचरावित्यपि स्थितम् ।
 ननु वेदं विना साक्षात्करामलकवत्स्फुटम् ॥ २४ ॥
 पश्यन्ति योगिनो धर्मं कथं वेदैकमानता ।
 तदयुक्तं न योगी स्यादस्मदादिविलक्षणः ॥ २५ ॥
 सोऽपि पञ्चेन्द्रियैः पश्यन् विषयं नातिरिच्यते ।
 प्रत्यक्षमनुमानाख्यमुपमानमनन्तरम् ॥ २६ ॥
 अर्थापत्तिरभावश्च न धर्मं बोधयन्ति वै ।
 तत्तदिन्द्रिययोगेन वर्तमानार्थबोधकम् ॥ २७ ॥
 प्रत्यक्षं नहि गृह्णाति सोऽप्यतीतमनागतम् ।
 धर्मेण नित्यसम्बन्धिरूपस्याभावतः क्वचित् ॥ २८ ॥
 नानुमानमपि व्यक्तं धर्माधर्मावबोधकम् ।
 धर्मादिसदृशाभावादुपमानमपि क्वचित् ॥ २९ ॥
 सादृश्यग्राहकं नैव धर्माधर्मावबोधकम् ।
 सुखस्य कारणं धर्मो दुःखस्याधर्म इत्यपि ॥ ३० ॥
 अर्थापत्त्यात्र सामान्यमात्रे ज्ञाते न दुष्यति ।
 सामान्यमननुष्ठेयं किं चातीतं तदा भवेत् ॥ ३१ ॥
 यागादयो ह्यनुष्ठेया विशेषा विधिचोदिताः ।
 अभावाख्यं प्रमाणं न पुण्यापुण्यप्रकाशकम् ॥ ३२ ॥

प्रमाणपञ्चकाभावे तत्सदा वर्तते यतः ।
 वेदैकगोचरौ तस्माद्धर्माधर्मावितिस्थितम् ॥ ३३ ॥
 वेदैकविहितं कर्म मोक्षदं नापरं ततः ।
 मोक्षार्थी न प्रवर्तते तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ ३४ ॥
 नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ।
 आत्मा ज्ञातव्य इत्यादिविधिभिः प्रतिपादिते ॥ ३५ ॥
 जीवात्मनां प्रबोधस्तु जायते परमात्मनि ।
 प्रत्याहारादिकं योगमभ्यस्यन् विहितक्रियः ॥ ३६ ॥
 मनः करणकेनात्मा प्रत्यक्षेणावसीयते ।
 भिन्नाभिन्नात्मकस्त्वात्मा गोवत्सदसदात्मतः ॥ ३७ ॥
 जीवरूपेण भिन्नोऽपि त्वभिन्नः पररूपतः ।
 असत्स्याज्जीवरूपेण सद्रूपः पररूपतः ॥ ३८ ॥
 शाबलेयादिगोष्वेव यथा गोत्वं प्रतीयते ।
 परमात्मा त्वनुस्यूतवृत्तिर्जीवेऽपि बुध्यताम् ॥ ३९ ॥
 त्रैयम्बकादिभिर्मन्त्रैः पूज्यो ध्येयो मुमुक्षुभिः ।
 ध्यात्वैवारोपिताकारं कैवल्यं सोऽधिगच्छति ॥ ४० ॥
 परानन्दानुभूतिः स्यान्मोक्षे तु विषयादृते ।
 विषयेषु विरक्ताः स्युर्निन्त्यानन्दानुभूतितः ॥ ४१ ॥
 गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं मोक्षमेवं मुमुक्षवः ॥ ४१ ॥
 इति सर्वसिद्धान्तसंग्रहे भट्टाचार्यपक्षो नाम अष्टमं प्रकरणम् ।

अथ सांख्यपक्षः ।

- सांख्यदर्शनसिद्धान्तः संक्षेपादथ कथ्यते ।
 सांख्यशास्त्रं द्विधा भूतं सेशरं च निरीश्वरम् ॥ १ ॥
 चक्रे निरीश्वरं सांख्यं कपिलोऽन्यत्पतञ्जलिः ।
 कपिलो वासुदेवस्स्यादनन्तस्तु पतञ्जलिः ॥ २ ॥
 ज्ञानेन मुक्तिं कपिलो योगेनाह पतञ्जलिः ।
 योगी कपिलपक्षोक्तं तत्त्वज्ञानमपेक्षते ॥ ३ ॥
 श्रुतिस्मृतीतिहासेषु पुराणे भारतादिके ।
 सांख्योक्तं दृश्यते स्पष्टं तथा शैवागमादिषु ॥ ४ ॥
 व्यक्ताव्यक्तविवेकेन पुरुषस्यैव वेदनात् ।
 दुःखत्रयनिवृत्तिः स्यादेकान्तात्यन्ततो नृणाम् ॥ ५ ॥
 दुःखमाध्यात्मिकं चाधिभौतिकं चाधिदैविकम् ।
 आध्यात्मिकं मनोदुःखं व्याधायः पिटकादयः ॥ ६ ॥
 आधिभौतिकदुःखं स्यात्कीटादिप्राणिसम्भवम् ।
 वर्षातपादिसंभूतं दुःखं स्यादादिधिभौतिकम् ॥ ७ ॥
 एकान्तात्यन्ततो दुःखं निवर्तेतात्मवेदनात् ।
 उपायान्तरतो मोक्षः क्षयातिशयसंयुतः ॥ ८ ॥
 न चौषधैर्न यागाद्यैः स्वर्गादिफलहेतुभिः ।
 त्रैगुण्यविषयैर्मोक्षस्तत्त्वज्ञानादृते परैः ॥ ९ ॥
 पञ्चविंशतितत्त्वानि व्यक्ताव्यक्तादिकानि यः ।
 वेत्ति तस्यैव विस्पष्टमात्मज्ञानं भविष्यति ॥ १० ॥

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसेत् ।

जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११ ॥

पञ्चविंशतितत्त्वानि पुरुषः प्रकृतिर्महान् ।

अहंकारश्च शब्दश्च स्पर्शरूपरसास्तथा ॥ १२ ॥

गन्धः श्रोत्रं त्वक् च चक्षुर्जिह्वा घ्राणं च वागपि ।

पाणिः पादस्तथा पायुरपस्थश्च मनस्तथा ॥ १३ ॥

पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमित्यपि ।

सृष्टिप्रकारं वक्ष्यामि तत्त्वात्मकमिदं जगत् ॥ १४ ॥

सर्वं हि प्रकृतेः कार्यं नित्यैका प्रकृतिर्जडा ।

प्रकृतेस्त्रिगुणावेशादुदासीनोऽपि कर्तृवत् ॥ १५ ॥

स चेतनावत्तद्योगात्सर्गः पङ्क्त्वन्धयोगवत् ।

प्रकृतिर्गुणसाम्यं स्याद्गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ १६ ॥

सत्त्वोदये सुखं प्रीतिः शान्तिर्लज्जाङ्गलाघवम् ।

क्षमा धृतिरकार्पण्यं दमो ज्ञानप्रकाशनम् ॥ १७ ॥

रजोगुणोदये लोभः संतापः कोपविग्रहौ ।

अभिमानो मृषावादः प्रवृत्तिर्दम्भ इत्यपि ॥ १८ ॥

तमोगुणोदये तन्द्री मोहो निद्राङ्गगौरवम् ।

आलस्यमप्रबोधश्च प्रमादश्चैवमादयः ॥ १९ ॥

व्यासाभिप्रेतसिद्धान्ते वक्ष्येऽहं भारते स्फुटम् ।

त्रैगुण्यविततिं सम्यग्विस्तरेण यथायथम् ॥ २० ॥

प्रकृतेः स्यान्महांस्तस्मादहङ्कारस्ततोऽप्यभूत् ।

तन्मात्राख्यानि पञ्च स्युः सूक्ष्मभूतानि तानि हि ॥ २१ ॥

वाक्पाणिपादसंज्ञानि पायूपस्थौ तथैव च ।

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्ध इतीरिताः ॥ २२ ॥

खवाय्वग्न्यम्बुपृथ्व्यः स्युः सूक्ष्मा एव न चापरे ।

पटः स्याच्छुक्लतन्तुभ्यः शुक्ल एव यथा तथा ॥ २३ ॥

त्रिगुणानुगुणं तस्मात्तत्त्वसृष्टिरपि त्रिधा ।

सत्त्वात्मकानि सृष्टानि तेभ्यो ज्ञानेन्द्रियाण्यथ ॥ २४ ॥

श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणमित्यत्र पञ्चकम् ।

तैः शब्दस्पर्शरूपाणि रसगन्धौ प्रवेत्त्यसौ ॥ २५ ॥

रजोगुणोद्भवानि स्युस्तेभ्यः कर्मेन्द्रियाण्यथ ।

वाक्पाणिपादसंज्ञानि पायूपस्थौ तथैव च ॥ २६ ॥

वचनादानगमनविसर्गानन्दकर्म च ।

मनोऽन्तः करणाख्यं स्याज्ज्ञेयमेकादशेन्द्रियम् ॥ २७ ॥

तमोगुणोद्भवान्येभ्यो महाभूतानि जज्ञिरे ।

पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाश इत्यपि ॥ २८ ॥

पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रोक्तान्येतानि वै मया ।

एतान्येव विशेषेण ज्ञातव्यानि गुरोर्मुखात् ॥ २९ ॥

आत्मानः प्रलये लीनाः प्रकृतौ सूक्ष्मदेहिनः ।

गुणकर्मवशाद्ब्रह्मस्थावरान्तस्वरूपिणः ॥ ३० ॥

प्रकृतौ सूक्ष्मरूपेण स्थितमेवाखिलं जगत् ।

अभिव्यक्तं भवत्येव नासदुत्पत्तिरिष्यते ॥ ३१ ॥

असदुत्पत्तिपक्षे च शशशृङ्गादि सम्भवेत् ।

असत्तैलं तिलादौ चेत्सिकताभ्योऽपि तद्भवेत् ॥ ३२ ॥

जनितं जनयेच्चेति यस्तु दोषस्त्वयेरितः ।

॥ अभिव्यक्तिमते न स्यादभिव्यञ्जककारणैः ॥ ३३ ॥

आत्मानो बहवः साध्या देहे देहे व्यवस्थिताः ।

॥ एकश्चेद्युगपत् सर्वे अग्नयेरन् सम्भवन्तु वा ॥ ३४ ॥

पश्येयुर्युगात्पसर्वे पुंस्येकस्मिन्प्रपश्यति ।

॥ ४ ॥ अतः स्यादात्मनानात्वमद्वैतं नोपपद्यते ॥ ३५ ॥

आत्मा ज्ञातव्य इत्यादिविधिभिः प्रतिपादितः ।

निवृत्तिरूपधर्मः स्यान्मोक्षदोऽन्यः प्रवर्तकः ॥ ३६ ॥

अग्निष्टोमादयो यज्ञाः काम्याः स्युर्विहिता अपि ।

प्रवृत्तिधर्मास्ते ज्ञेया यतः पुंसां प्रवर्तकाः ॥ ३७ ॥

धर्मेणोर्ध्वगतिः पुंसामधर्मात्स्यादधोगतिः ।

ज्ञानेनैवापवर्गः स्यादज्ञानाद्बध्यते नरः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मार्पणतया यज्ञाः कृतास्ते मोक्षदा यदि ।

॥ अयज्ञत्वप्रसङ्गः स्यान्मन्त्रार्थस्यान्यथाकृतेः ॥ ३९ ॥

तस्माद्यागादयो धर्माः संसारेषु प्रवर्तकाः ।

निषिद्धेभ्योऽपि कर्तव्याः पुसां संपत्तिहेतवः ॥ ४० ॥

इति सर्वसिद्धान्तसंग्रहे कपिलवासुदेवसांख्यपक्षो नाम नवमं प्रकरणम् ।

अथ पतञ्जलिपक्षः ।

अथ सेश्वरसांख्यस्य वक्ष्ये पञ्च पतञ्जलेः ।

पतञ्जलिरनन्तः स्याद्योगशास्त्रप्रवर्तकः ॥ १ ॥

पञ्चविंशतितत्त्वानि पुरुषं प्रकृतेः परम् ।

ज्ञानतो योगसिद्धिः स्याद्योगादोषक्षयो भवेत् ॥ २ ॥

पञ्चविंशतितत्त्वानि पुरुषः प्रकृतेर्महान् ।

अहङ्कारश्च तन्मात्रा विकाराश्चापि षोडश ॥ ३ ॥

महाभूतानि चेत्येतद्विषणैव सुविस्तृतम् ।

ज्ञानमात्रेण मुक्तिः स्यादित्यालस्यस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥

ज्ञानिनोऽपि भवत्येव दोषैर्वद्विभ्रमः क्वचित् ।

गुरूपदिष्टविद्यातो नष्टाविद्योऽपि पूरुषः ॥ ५ ॥

देहदर्पणदोषास्तु योगेनैव विनाशयेत् ।

सम्यग्ज्ञातो रसो यद्वद्गुडादेर्नानुभूयते ॥ ६ ॥

पित्तज्वरयुतैस्तस्मादोषानेव विनाशयेत् ।

गुरूपदिष्टविद्यस्य विरक्तस्य नरस्य तु ॥ ७ ॥

दोषक्षयकरस्तस्माद्योगादन्यो न विद्यते ।

अविद्योपात्तकर्तृत्वात्कामात्कर्माणि कुर्वते ॥ ८ ॥

ततः कर्मविपाकेन जात्यायुर्भोगसम्भवः ।

पञ्चक्लेशास्त्वविद्याच रागद्वेषौ तदुद्भवौ ॥ ९ ॥

अस्मिताभिनिवेशौ च तत्राविद्यैव कारणम् ।

आत्मबुद्धिरविद्यां स्यादनात्मनि कलेवरे ॥ १० ॥

पञ्चभूतात्मको देहो देही त्वात्मा ततोऽपरः ।

तज्जन्यपुत्रपौत्रादिसन्तानेऽपि ममत्वधीः ॥ ११ ॥

अविद्यादेहभोग्ये वा गृहक्षेत्रादिके तथा ।

नष्टाविद्योऽथ तन्मूलरागद्वेषादिवर्जितः ॥ १२ ॥

मुक्तये योगमभ्यस्येदिहामुत्रफलारूपहः ।
 चित्तवृत्तिनिरोधः स्याद्योगः स्वस्मिन्व्यवस्थितः ॥ १३ ॥
 वृत्तयो नात्र वार्यन्ते क्लिष्टाक्लिष्टविभेदिताः ।
 क्रियायोगं प्रकुर्वीत साक्षाद्योगप्रवर्तकम् ॥ १४ ॥
 क्रियायोगस्तपो मन्त्रजपो भक्तिर्दृढेश्वरे ।
 क्लेशकर्मविपाकादिशून्यः सर्वज्ञ ईश्वरः ॥ १५ ॥
 स कालेनानवच्छेदाद् ब्रह्मादीनां गुरुर्मतः ।
 तद्वाचकः स्यात्प्रणवस्तज्जपो वाच्यभावनम् ॥ १६ ॥
 योगान्तरायनाशः स्यात्तेन प्रत्यङ्मनो भवेत् ।
 आलस्यं व्याधयस्तीव्राः प्रमादस्त्यानसंशयाः ॥ १७ ॥
 अनवस्थितचित्तत्वमश्रद्धा भ्रान्तिदर्शनम् ।
 दुःखानि दौर्मनस्यं च विषयेषु च लोलता ॥ १८ ॥
 श्वासप्रश्वासदोषौ च देहकल्पो निरङ्कुशः ।
 इत्येवमादयो दोषा योगविघ्नाः स्वभावतः ॥ १९ ॥
 ईश्वरप्राणिधानेन तस्माद्विघ्नान्विनाशयेत् ।
 मैत्र्यादिभिर्मनः शुद्धिं कुर्याद्योगस्य साधनम् ॥ २० ॥
 मैत्रीं कुर्यात्सुधीलोके कठणां दुःखिते जने ।
 धर्मेऽनुमोदनं कुर्यादपेक्षामेत पापिनाम् ॥ २१ ॥
 भगवत्क्षेत्रसेषा च सज्जनस्य च संगतिः ।
 भगवच्चरिताभ्यासो भावना प्रत्यगात्मनः ॥ २२ ॥
 इत्येवमादिभिर्यत्नैः संशुद्धं योगिनो मनः ।
 शक्तं स्यादतिसूक्ष्माणां महतामपि भावने ॥ २३ ॥

योगाङ्गकरणादोषे नष्टे ज्ञानप्रकाशन्म् ।
 अष्टावङ्गानि योगस्य थमोऽथ नियमस्तथा ॥२४॥
 आसनं पवनायामः प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
 ध्यानं समाधिरित्येवं तानि विस्तरतो यथा ॥२५॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
 यमाः पञ्च भवन्त्येते जात्याद्यनुगुणा मताः ॥२६॥
 नियमाः शौचसन्तोषतपोमन्त्रेशसेवनाः ।
 यमस्य नियमस्यापि सिद्धौ वक्ष्ये फलानि च ॥२७॥
 अहिंसायाः फलं तस्य सन्निधौ वैरवर्जनम् ।
 सत्यादमोघवाक्त्वं स्यादस्तेयाद्रत्नसंगतिः ॥२८॥
 ब्रह्मचर्याद्वीर्यलाभो जन्मधीरपरिग्रहात् ।
 शौचात्स्वाङ्गे जुगुप्सा स्याद्दुर्जनस्पर्शवर्जनम् ॥२९॥
 सत्त्वशुद्धिः सौमनस्यमैकात्म्येन्द्रियवश्यते ।
 आत्मदर्शनयोग्यत्वं मनः शौचफलं भवेत् ॥३०॥
 अनुत्तमसुखावाप्तिः सन्तोषाद्योगिनो भवेत् ।
 इन्द्रियाणां च कायस्य सिद्धिः स्यात्तपसः फलम् ॥३१॥
 इन्द्रियस्य तु सिद्ध्या स्याद् दूरालोकादिसंभवः ।
 कायसिद्ध्याणिमादिः स्यात्तस्य दिव्यशरीरिणः ॥३२॥
 जपेन देवताकर्षः समाधिस्त्वीशसेवया ।
 आसनं स्यात् स्थिरसुखं द्वन्द्वनाशस्ततो भवेत् ॥३३॥
 पद्मभद्रमयूराख्यैर्वीरस्वस्तिककुक्कुटैः ।
 आसनैर्योगशास्त्रोक्तैरासितव्यं च योगिभिः ॥३४॥

प्राणापाननिरोधः स्यात् प्राणायामस्त्रिधा हि सः ।
 कर्तव्यो योगिना तेन रेचपूरककुम्भकैः ॥३५॥
 रेचनाद्रेचको वायोः पूरणात्पूरको भवेत् ।
 संपूर्णकुम्भवत्स्थानादचलः स तु कुम्भकः ॥३६॥
 प्राणायामश्चतुर्थः स्याद्रेचपूरककुम्भकान् ।
 हित्वा निजस्थितिर्वायोरविद्या पापनाशिनी ॥३७॥
 इन्द्रियाणां च चरतां विषयेभ्यो निवर्तनम् ।
 प्रत्याहारो भवेत्तस्य फलमिन्द्रियवश्यता ॥३८॥
 चित्तस्य देशबन्धः स्याद्धारणा द्विविधा हि सा ।
 देशबाह्यान्तरत्वेन बाह्यः स्यात्प्रतिमादिकः ॥३९॥
 चित्तस्य बन्धनं तत्र वृत्तिरेव नचापरम् ॥४०॥
 नाभिचक्रादिदेशेषु प्रत्ययस्यैकतानता ।
 ध्यानं समाधिस्तत्रैव स्वात्मनः शून्यवस्थितिः ॥४१॥
 धारणादित्रये त्वेकविषये पारिभाषिकी ।
 संज्ञासंयम इत्येषा त्रयोच्चारणलाघवात् ॥४२॥
 योगिनः संयमजयात् प्रज्ञालोकः प्रवर्तते ।
 संयमस्स तु कर्तव्यो विनियोगोऽत्र भूमिषु ॥४३॥
 पञ्चभ्योऽपि यमादिभ्यो धारणादित्रयं भवेत् ।
 अन्तरङ्गं हि निर्बीजसमाधिः स्यात्ततः परम् ॥४४॥
 अजित्वा त्वपरां भूमिं नारोहेद्भूमिमुत्तराम् ।
 अजित्वारोहणे भूमेर्योगिनः स्युरुपद्रवाः ॥४५॥
 हिक्काश्वासप्रतिश्यायकर्णदन्ताक्षिवेदनाः ।
 मूकताजडताकासशिरोरोगज्वरास्त्विति ॥४६॥

यस्येश्वरप्रसादेन योगो भवति तस्य तु- ।
 न रोगाः सम्भवन्त्येते येऽवरोत्तरभूमिजाः ॥४७॥
 एक एवाखिलो धर्मो बाल्यकौमारयौवनैः ।
 बार्धकेन तु कालेन परिणामाद्विनश्यति ॥४८॥
 पराग्भूतस्य शनीडापिङ्गलाभ्यामहर्निशम् ।
 कालस्तं शमयेत् प्रत्यगभियातः सुषुम्नया ॥४९॥
 मुक्तिमार्गः सुषुम्ना स्यात् कालस्तत्र हि वञ्चितः ।
 चन्द्रादित्यात्मकः कालस्तयोर्मार्गद्वयं स्फुटम् ॥ ५० ॥
 क्षीरात्समुद्भूतं त्वाज्यं न पुनः क्षीरतां व्रजेत् ।
 पृथक्कृतो गुणेभ्यस्तु भूयोऽन्तर्गुणी भवेत् ॥ ५१ ॥
 यथानीता रसेन्द्रेण धातवः शातकुम्भताम् ।
 पुनरावृत्तये न स्युस्तद्वदन्तापि योगिनम् ॥ ५२ ॥
 नाडीचक्रगतिर्ज्ञेया योगमभ्यस्यतां सदा ।
 सुषुम्ना मध्यवंशास्थिद्वारेण तु शिरोगता ॥ ५३ ॥
 इडा च पिङ्गला घ्राणप्रदेशे सव्यदक्षिणे ।
 इडा चन्द्रस्य मार्गं स्यात्पिङ्गला तु रवेस्तथा ॥ ५४ ॥
 कुहू रधोगता लिङ्गं वृषणं पायुमप्यसौ ।
 विश्वोदरा धारणा च सव्येतरकरौ क्रमात् ॥ ५५ ॥
 सव्येतराङ्घ्रौ विज्ञेयौ हस्तिजिह्वा यशस्विनी ।
 सरस्वती तु जिह्वा स्यात् सुषुम्ना पृष्ठनिर्गता ॥ ५६ ॥
 तत्पार्श्वयोः स्थितौ कर्णौ शङ्खिनी च पयस्विनी ।
 गान्धारी सव्यनेत्रं स्यान्नेत्रं पृषा तु दक्षिणम् ॥ ५७ ॥

ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि स्युर्नाड्यः करठाद्विनिः सृता ।
 नाड्यो हि योगिनां ज्ञेया सिरा एव नचापराः ॥ ५८ ॥
 प्राणादिवायुसंचारो नाडीष्वेव यथा तथा ।
 ज्ञातव्यो योगशास्त्रेषु तद्व्यापारश्च दृश्यताम् ॥ ५९ ॥
 योगी तु संयमस्थाने संयमात्सर्वविद्भवेत् ।
 पूर्वजातिपरिज्ञानं संस्कारे संयमाद्भवेत् ॥ ६० ॥
 हस्त्यादीनां वलानि स्युर्हस्त्यादिस्थानसंयमात् ।
 मैत्र्यादि लभते योगी मैत्र्यादिस्थानसंयमात् ॥ ६१ ॥
 चन्द्रे स्यात्संयमात्तस्य तारकाव्यूहवेदनम् ।
 ध्रुवेऽनागतविज्ञानं सूर्ये स्याद्भुवनेषु धीः ॥ ६२ ॥
 कायव्यूहपरिज्ञानं नाभिचक्रे तु संयमात् ।
 क्षुत्पिपासानिवृत्तिः स्य त्कर्णकूपे तु संयमात् ॥ ६३ ॥
 कर्णनाड्यां भवेत्तथैर्यमथ ज्योतिषि सिद्धधीः ।
 जिह्वाग्रे रससंवित्स्यान्नासाग्रे गन्धवेदनम् ॥ ६४ ॥
 अभ्यासादनिशं तस्माद्देहकान्तिः शुभाकृतिः ।
 क्षुदादिविनिवृत्तिश्च जायते वत्सराद्यतः ॥ ६५ ॥
 संवत्सरेण विविधा जायन्ते योगसिद्धयः ।
 यथेष्टचरितं ज्ञानमतीताद्यर्थगोचरम् ॥ ६६ ॥
 स्वदेहेन्द्रियसंशुद्धिर्जरामरणसंक्षयः ।
 वैराग्येण निवृत्तिः स्यात् संसारे योगिनोऽचिरात् ॥ ६७ ॥
 अणिमाद्यष्टकं तस्य योगसिद्धस्य जायते ।
 तेन मुक्तिविरोधो न शिवस्येव यथा तथा ॥ ६८ ॥

अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरीशिता ।

प्राकाम्यं च तथेशित्वं वशित्वं यत्र कामदम् ॥ ६९ ॥

इति सर्वसिद्धान्तसंग्रहे पतञ्जलिसेश्वरसांख्यपक्षो नाम दशमं प्रकरणम् ।

अथ भारतपक्षः

सर्वशास्त्राविरोधेन व्यासोक्तो भारते द्विजैः ।

गृह्यते सांख्ययक्षाद्वि वेदसारोऽथ वैदिकैः ॥ १ ॥

पुरुषः प्रकृतिश्चेति द्वयात्मकमिदं जगत् ।

परः शयानस्तन्मात्रपुरे तु पुरुषः स्मृतः ॥ २ ॥

तन्मात्राः सूक्ष्मभूतानि प्रायस्ते त्रिगुणाः स्मृताः ।

प्रकृतिर्गुणसाम्यं स्याद्गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ ३ ॥

बन्धः पुंसो गुणावेशो मुक्तिर्गुणविवेकधीः ।

गुणस्वभावैरात्मा स्यादुत्तमो मध्यमोऽधमः ॥ ४ ॥

उत्तमः सात्त्विकः श्लेष्मप्रकृतिः सजलात्मकः ।

राजसो मध्यमो ह्यात्मा स पित्तप्रकृतिर्मतः ॥ ५ ॥

अधमस्तामसो वातप्रकृतिर्यत्तमो मरुत् ।

सत्त्वं शुक्लं रजो रक्तं धूम्रं कृष्णं तमो मतम् ॥ ६ ॥

जलाग्निपवनात्मानः शुक्लरक्तासितास्ततः ।

तत्तदाकारचेष्टाद्यैर्लक्ष्यन्ते सात्त्विकादयः ॥ ७ ॥

प्रियङ्गुदूर्वाशस्त्राब्जहेमवर्णः कफात्मकः ।

गूढास्थिबन्धः सुस्निग्धपृथुवक्त्रा बृहत्तनुः ॥ ८ ॥

गम्भीरो मांसलः सौम्यो गजगामी महामनाः ।
 मृदङ्गनादो मेधावी दयालुः सत्यवाग्जुः ॥ ९ ॥
 क्षुद्रदुःखपरिक्लेशैरतप्तो घर्मतस्तथा ।
 अनेकपुत्रभृत्याढयो भूरिशुक्लो रतिक्षमः ॥ १० ॥
 धर्मात्मा मितभाषी च निष्ठुरं वक्ति न कचित् ।
 धाल्येऽप्यरोदनोऽलोलो न बुभुक्षार्दितो भृशम् ॥ ११ ॥
 भुङ्क्तेऽल्पं मधुरं कोष्णं तथापि बलवानसौ ।
 अप्रतीकारतो वैरं चिरं गूढं वहत्यसौ ॥ १२ ॥
 धृतिर्वृद्धिः स्मृतिः प्रीतिः सुखं लज्जाङ्गलाघवम् ।
 आनृण्यं समतारोग्यमकार्षण्यमचापलम् ॥ १३ ॥
 इष्टापूर्तविशेषाणां क्रतूनामविकल्थनम् ।
 दानेनार्चानुग्रहणमस्पृहा च परार्थतः ॥ १४ ॥
 सर्वभूतदया चेति गुणैर्ज्ञेयोऽत्र सात्त्विकः ।
 रजोगुणपरिच्छेद्यो राजसोऽत्र यथा जनः ॥ १५ ॥
 रजः पित्तं तदेवाग्निरग्निस्तत्पित्तजस्तु वा ।
 तीव्रतृष्णो बुभुक्षार्तिः पैत्तिकोऽमितभोजनः ॥ १६ ॥
 पिङ्गकेशोऽल्परोमा च ताम्रवत्क्रान्तिर्ग्रहस्तकः ।
 घर्मासहिष्णुरुष्णाङ्गः स्वेदनः पूतिगन्धयुक् ॥ १७ ॥
 स्वस्थो विरेचनादेवं मृदुकोष्ठोऽतिकोपनः ।
 शूरः सुचरितो मानी क्लेशभीरुश्च परिहृतः ॥ १८ ॥
 माल्यानुलेपनादीच्छुरतिस्वस्थोज्ज्वलाकृतिः ।
 अल्पशुक्रोऽल्पकामश्च कामिनीनामनीप्सितः ॥ १९ ॥

बाल्येऽपि पलितं धत्ते रक्तरोमाथ नीलिकाम् ।

बली साहसिको भोगी संप्राप्तविभवस्तथा ॥ २० ॥

भुङ्क्तेऽतिमधुरं चाद्र्भक्ष्यं कट्वम्लनिस्पृहः ।

नात्युष्णभोजी पानीयमन्तरा प्रचुरं पिवन् ॥ २१ ॥

नेत्रं चात्यल्पपक्ष्मास्यं भवेच्छीतजलप्रियः ।

कोपेनार्काभितापेन रागमाशु प्रयाति च ॥ २२ ॥

अत्यागित्वभकारुण्यं सुखदुःखोपसेवनम् ।

अहंकारादसत्कारश्चिन्तावैरोपसेवनम् ॥ २३ ॥

परभार्यापहरणं हीनाशोऽनार्जवं त्विति ।

राजसस्य गुणाः प्रोक्तास्तामसस्य गुणा यथा ॥ २४ ॥

अधर्मन्तामसो ज्ञेयस्तामसो वातिको जनः ।

अधन्यो मत्सरी चोरः प्राकृतो नास्तिको भृशम् ॥ २५ ॥

दीर्घस्फुटितकेशान्तः कृशः कृष्णोऽतिलोमशः ।

अस्निग्धविरलस्थूलदन्तो धूसरविग्रहः ॥ २६ ॥

चञ्चलास्य धृतिर्बुद्धिश्चेष्टा दृष्टिर्गतिः स्मृतिः ।

सौहार्दमस्थिरं तस्य प्रलापोऽसंगतस्सदा ॥ २७ ॥

बद्धाशी मृगयाशीलो मलिष्ठः कलहप्रियः ।

शीतासहिष्णुश्चपलो दोषधीर्जर्जरस्वरः ॥ २८ ॥

सन्नसक्तचलालापो गीतवाद्यरतः सदा ।

मधुराद्युपभोगा च भक्ष्यपक्वाम्लसस्पृहः ॥ २९ ॥

अल्पपित्तकफः प्रेक्ष्योऽस्वल्पनिद्रोऽल्पजीवनः ।

एवमादिगुणैर्ज्ञेयस्तामसो वातिको जनः ॥ ३० ॥

पञ्चभूतगुणान्वक्ष्ये त्रैगुण्यन्नातिभेदिनः ।
 जङ्गमानां च सर्वेषां शरीरे पञ्च धातवः ॥ ३१ ॥
 प्रत्येकशः प्रभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टते ।
 त्वक् च मांसं तथास्थीनि मज्जा स्नायुश्च पञ्चमः ॥ ३२ ॥
 इत्येतदिह संख्यातं शरीरे पृथिवीमयम् ।
 तेजोऽग्नितस्तथा क्रोधश्चक्षुरुष्मा तथैव च ॥ ३३ ॥
 अग्निर्जरयते चापि पञ्चाग्नेयाः शरीरिणाम् ।
 श्रोत्रं घ्राणमथास्यं च हृदयं कोष्ठमेव च ॥ ३४ ॥
 आकाशात्प्राणिनामेते शरीरे पञ्च धातवः ।
 श्लेष्मा पित्तमथ स्वेदो वसा शोणितमेव च ॥ ३५ ॥
 इत्यापः पञ्चधा देहे भवन्ति प्राणिनां सदा ।
 प्राणात्प्राणयते देही व्यानाद्व्यायच्छते सदा ॥ ३६ ॥
 गच्छत्यपानोऽवाक् चैव समानो हृद्यवस्थितः ।
 उदानादुच्छ्वसिति च वृत्तिभेदांश्च भाषते ॥ ३७ ॥
 इत्येते वायवः पञ्च चेष्टयन्तीह देहिनः ।
 इष्टानिष्टसगन्धश्च मधुरः कटुरेव च ॥ ३८ ॥
 निर्हारी संगतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ।
 एवं नवविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्धविस्तरः ॥ ३९ ॥
 मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा ।
 एवं षड्विधविस्तारो रसो वारिमयो मतः ॥ ४० ॥
 ह्रस्वो दीर्घस्तथा स्थूलश्चतुरस्रोऽथ वृत्तवान् ।
 शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतोऽरुणस्तथा ॥ ४१ ॥

एवं द्वादशविस्तारो ज्योतिषोऽपि गुणः स्मृतः ।

षड्जर्षभौ च गान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ॥ ४२ ॥

धैवतो निषधश्चेति सप्तैते शब्दजा गुणाः ।

उष्णः शीतं सुखं दुःखं स्निग्धो विशद एव च ॥ ४३ ॥

कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छलो मृदुदारुणौ ।

एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण उच्यते ॥ ४४ ॥

आकाशजं शब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैः सह ।

अव्याहतैश्चेतयते न वेत्ति विषमागतैः ॥ ४५ ॥

अथाप्यायतते नित्यं धातुभिस्तैस्तु पञ्चभिः ।

आपोऽग्निर्मरुतश्चैव नित्यं जाग्रति देहिषु ॥ ४६ ॥

चतुर्व्यूहात्मको विष्णुश्चतुर्धैवाकरोज्जगत् ।

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राश्चतुर्वर्णान् गुणात्मकान् ॥ ४७ ॥

विप्रः शुक्लो नृपो रक्तः पीतो वैश्योऽन्त्यजोऽसितः ।

विस्तृत्य धर्मशास्त्रे हि तेषां कर्म समीरितम् ॥ ४८ ॥

एकस्मिन्नेव वर्णे तु चातुर्वर्ण्यं गुणात्मकम् ।

मोक्षधर्मेऽधिकारित्वसिद्धये मुनिरभ्यधात् ॥ ४९ ॥

स कर्मदेवतायोगज्ञानकाण्डेष्वनुक्रमात् ।

प्रवर्तयति तत्कर्म परिपाकक्रमं विदन् ॥ ५० ॥

ऋजवः शुद्धवर्णाभाः क्षमावन्तो दयालवः ।

स्वधर्मनिरता ये स्युस्ते द्विजेषु द्विजातयः ॥ ५१ ॥

कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः ।

त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां गताः ॥ ५२ ॥

गोषु वृत्तिं समाधाय पीताः कृष्युपजीविनः ।
 न स्वकर्म करिष्यन्ति ते द्विजाः वैश्यतां गताः ॥ ५३ ॥
 हिंसानृतप्रियाः क्षुद्राः सर्वकर्मोपजीविनः ।
 कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः ॥ ५४ ॥
 समयाचारनिःशेषकृत्यभेदैर्विमोहयन् ।
 °मोक्षदो विष्णुरेव स्याद्देवदैतेयरक्षसाम् ॥ ५५ ॥
 चतुर्भिर्जन्मभिर्मुक्तिर्द्वेषेण भजतस्तव ।
 भवेदिति वरो दत्तः पुण्डरीकाय विष्णुना ॥ ५६ ॥
 रजः सत्त्वतमोमार्गैस्तदात्मानः स्वकर्मभिः ।
 प्राप्यते विष्णुरेवैको देवदैत्यनिशाचरैः ॥ ५७ ॥
 ब्रह्मविष्णुहराख्याभिः सृष्टिस्थितिलयानपि ।
 हरिरेव करोत्येको रजः सत्त्वतमोवशात् ॥ ५८ ॥
 सात्त्विकास्त्रिदशाः सर्वे त्वसुरा राजसा मताः ।
 तामसा राक्षसाः शीलप्रकृत्याकृतिवर्णतः ॥ ५९ ॥
 धर्मः सुराणां पक्षः स्यादधर्मोऽसुररक्षसाम् ।
 पिशाचादेरधर्मः स्यादेषां लक्ष्म रजस्तमः ॥ ६० ॥
 ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेच्छ्रियमिच्छेद्धुताशनम् ।
 आरोग्यं भास्करादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥ ६१ ॥
 यस्मिन्पक्षे तु यो जातः सुरो वाप्यसुरोऽपि वा ।
 स्वधर्म एव तस्य स्यादधर्मोऽप्यत्र धर्मवित् ॥ ६२ ॥
 वेदत्रयोक्ता ये धर्मास्तेऽनुष्ठेयास्तु सात्त्विकैः ।
 अधर्मोऽथर्ववेदोक्तो राजसैस्तामसैः श्रितः ॥ ६३ ॥

विष्णुकर्मणपर्यन्तो यागोऽस्माकं यथा तथा ।

राजसैस्तामसैर्ब्रह्मरुद्राविज्यौ तु तद्गुणौ ॥ ६४ ॥

निजधर्मपथायातानुगृह्णात्यसौ हरिः ।

मुच्यते निजधर्मेण परधर्मो भयावहः ॥ ६५ ॥

एक एव परो विष्णुः सुरासुरनिशाचरान् ।

त्रिगुणानुगुणं नित्यमनुगृह्णाति लीलया ॥ ६६ ॥

इति सर्वसिद्धान्तसंग्रहे वेदव्यासोक्तो भारतपक्षो

नामैकादशं प्रकरणम् ।

अथ वेदान्तपक्षः ।

वेदान्तशास्त्रसिद्धान्तः संक्षेपादथ कथ्यते ।

तदर्थप्रवणाः प्रायः सिद्धान्ताः परवादिनाम् ॥ १ ॥

ब्रह्मार्पणकृतैः पुण्यैर्ब्रह्मज्ञानाधिकारिभिः ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थो ब्रह्मजिज्ञास्यते बुधैः ॥ २ ॥

नित्यानित्यविवेकित्वमिहामुत्रफलास्पृहा ।

शमो दमो मुमुक्षुत्वं यस्य तस्याधिकारिता ॥ ३ ॥

तत्त्वमस्येव नान्यस्त्वं तच्छब्दार्थः परेश्वरः ।

त्वंशब्दार्थः पुरोवर्ती तिर्यञ्चर्त्यादिकोऽपरः ॥ ४ ॥

तादात्म्यमसिशब्दार्थो ज्ञेयस्तत्त्वंपदार्थयोः ।

सोऽयं पुरुष इत्यादिवाक्ये तादात्म्यवन्मतः ॥ ५ ॥

स्यान्मतं तत्त्वमस्यादिवाक्यं सिद्धार्थबोधनात् ।

कथं प्रवर्तकं पुंसां विधिरेव प्रवर्तकः ॥ ६ ॥

आत्मा ज्ञातव्य इत्यादिविधिभिः प्रतिपादितः ।

यजमानाः प्रशस्यन्ते तत्त्ववादैरिहारुणैः ॥ ७ ॥

बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्यो भिन्न आत्मा विमुर्धुवः ।

नानाभूतः प्रतिचेत्रमर्थवित्तिषु भासते ॥ ८ ॥

व्यर्थातो ब्रह्मजिज्ञासा वाक्यस्यान्यपरत्वतः ।

अत्र ब्रूमः समाधानं न लिङ्गेव प्रवर्तकः ॥ ९ ॥

इष्टसाधनताज्ञानादपि लोकः प्रवर्तते ।

पुत्रस्ते जाते इत्यादौ विधिरूपो न तादृशः ॥ १० ॥

आत्मा ज्ञातव्य इत्यादिविधयस्त्वारुणे स्थिताः ।

बोधं विदधते ब्रह्मण्यज्ञानाद्भ्रान्तचेतसाम् ॥ ११ ॥

स्यादेतत्काम्यकर्माणि प्रतिषिद्धानि वर्जयन् ।

विहितं कर्म कुर्वाणः शुद्धान्तः करणः पुमान् ॥ १२ ॥

स्वयमेव भवेज्ज्ञानी गुरुवाक्यानपेक्षया ।

तदयुक्तं न विज्ञानं कर्मभिः केवलैर्भवेत् ॥ १३ ॥

गुरुप्रसादजन्यं हि ज्ञानमित्युक्तमारुणैः ।

प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शक्तिः ॥ १४ ॥

कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृणन्ते घना इव ।

प्रत्यक्प्रवणबुद्धेस्तु ब्रह्मज्ञानाधिकारिणः ॥ १५ ॥

स्यादेव ब्रह्मजिज्ञासा तत्त्वमस्यादिभिर्गुरोः ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यौघो व्याख्यातो हि पुनः पुनः ॥ १६ ॥

गुर्वनुग्रहहीनस्य नात्मा सम्यक् प्रकाशते ।

आत्माविद्यानिमित्तोत्थः प्रपञ्चः पाञ्चभौतिकः ॥ १७ ॥

निवर्तते यथा तुच्छं शरीरमुवनात्मकम् ।
 तथा ब्रह्मविवर्तं तु विज्ञेयमखिलं जगत् ॥१८॥
 वेदान्तोक्तात्मविज्ञानविपरीतमतिस्तुःया ।
 आत्मन्यविद्या सानादिः स्थूलसूक्ष्मात्मना स्थिता ॥१९॥
 आत्मनः खं ततो वायुरग्निस्ततो जलम् ।
 जलात्पृथिव्यभू मेर्नीह्याद्योषधयोऽभवन् ॥२०॥
 ओषधिभ्योऽन्नमन्नात्तु पुरुषः पञ्चकोशवान् ।
 अपञ्चीकृततन्मात्रः सूक्ष्मभूतात्मको जडः ॥२१॥
 स्थूलीभवति तद्भेदस्तिर्यङ् नरसुरात्मकः ।
 धर्माधिक्ये तु देवत्वं तिर्यक्त्वं स्यादधर्मतः ॥२२॥
 तयोः साम्ये मनुष्यत्वमिति त्रेधा तु कर्मभिः ।
 त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥२३॥
 सप्तान्नपरिणामाः स्युः पुंस्त्रीत्वमपि न स्वतः ।
 शुक्राधिक्ये पुमान् गर्भं रक्ताधिक्ये वधूस्तथा ॥२४॥
 नपुंसकं तयोः साम्ये मातुः संजायते सदा ।
 मज्जास्थिस्नायवः शुक्राद्रक्तात्त्वङ्मांसशोणिताः ॥२५॥
 षट्कोशाख्यं भवेदेतत् पितुर्मातुस्त्रयं त्रयम् ।
 बुभुक्षा च पिपासा च शोकमोहौ जरामृती ॥२६॥
 षड्धर्मयः प्राणबुद्धिदेहेषु स्याद् द्वयन्द्वयम् ।
 आत्मत्वेन भ्रमन्त्यत्रवादिनः कोशपञ्चके ॥ २७ ॥
 अन्नप्राणामनोज्ञानमयाः कोशास्तथात्मनः ।
 आनन्दमयकोशश्च पञ्चकोशा इतीरिताः ॥ २८ ॥

मयड्विकारे विहित इत्यानन्दमयोऽभ्यसन् ।

गृह्णात्यन्नमयात्मानं देहं लोकायतः खलु ॥ २९ ॥ मात्स्यतत्त्व

देहैः परिमितं प्राणमयमार्हता विदुः ।

✓ विज्ञानमयमात्मानं बौद्धा गृह्णन्ति नापरम् ॥ ३० ॥

आनन्दमयमात्मानं वैदिकाः के चिदूचिरे ।

✓ अहंकारात्मवादी तु प्राह प्रायो मनोमयम् ॥ ३१ ॥

कर्तृत्वाभिरस्पृष्टो ग्राह्य आत्मात्मविन्मते ।

कर्तृत्वं कर्मकाण्डस्थैर्देवताकाण्डमाश्रितैः ॥ ३२ ॥

अवश्याश्रयणीयं हि नान्यथा कर्म सिध्यति ।

वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेति वै विधौ ॥ ३३ ॥

✓ देहोवात्मविशिष्टो वा कोधिकारी तु कर्मणि ।

अचेतनत्वाद्देहस्य स्वर्गकामाद्यसंभवात् ॥ ३४ ॥

न जाघटीति कर्तृत्वं नाशित्वात्तत्र कर्मणि ।

आत्मनो ब्राह्मणत्वादि जातिरेव न विद्यते ॥ ३५ ॥

जातिवर्णाश्रमावस्था विकारे भ्योऽपि सोऽपरः ।

विशिष्टो नापरः कश्चिद्विद्यते देहदेहिनोः ॥ ३६ ॥

अतः काल्पनिकः कर्ता विज्ञेयस्तत्र कर्मणि ।

नेतिनेत्युच्यमाने तु पञ्चकोशे क्रमेणऽयः ॥ ३७ ॥

भासते तत्परं ब्रह्म स्यादविद्या ततोऽन्यथा ।

आत्मस्वरूपमाच्छाद्य विक्षेपान् स करोत्यलम् ॥ ३८ ॥

अहंकाराख्यविक्षेपः कामात्कर्मफलस्सदा ।

मूलभूतोऽखिलभ्रान्तेर्विभ्राणो दुःखसङ्गतिम् ॥ ३९ ॥

व्यवहारान्करोत्युच्चैः सर्वान् लौकिकवैदिकान् ।
 मातृमानप्रमेयादिभिन्नान् सर्वस्य सत्यवत् ॥ ४० ॥
 निष्क्रियस्य त्वसङ्गस्य चिन्मात्रस्यात्मनः खलु ।
 स्वतो न व्यवहारोऽयं संभवत्यनपेक्षिणः ॥ ४१ ॥
 जडश्चेति अहंकारश्चैतन्याध्यासवान् ध्रुवम् ।
 अन्यवस्वन्तराध्यास दात्मान्यत्वेन भासते ॥ ४२ ॥
 इदमंशो द्विधाभूतस्तत्र प्राणः क्रियाश्रयः ।
 ज्ञानाधारोऽपरोबुद्धिर्न इत्यंश ईरितः ॥ ४३ ॥
 तस्य चेष्टादयोपीष्टाः प्राणाद्याः पञ्चवायवः ।
 करणाद्याः क्रियाभेद वागादिद्वारकास्तथा ॥ ४४ ॥
 द्विधान्तः करणं बुद्धिमानः कार्यवशादिह ।
 आत्मैव केवलः साक्षादहं बुद्धौ तु भाति चेत् ॥ ४५ ॥
 कृशोऽस्मीतिमतौ भाति केवलो नेति तद्वद ।
 कृशादयोऽत्र दृश्यत्वान्नात्मधर्मा यथा मताः ॥ ४६ ॥
 सुखादयोऽपि देहस्था नात्मधर्मास्तथैव च ।
 मातृमानप्रमेयोभ्यो भिन्न आत्मात्मविन्मते ॥ ४७ ॥
 तथैव चोपपाद्यस्यान्निरस्य परवादिनः ।
 अनात्मा विषयश्चेति प्रतिपाद्यो न कस्यचित् ॥ ४८ ॥
 घटोऽहमिति कस्यापि प्रतिपत्तेरभावतः ।
 रूपादिमत्त्वाद्दृश्यत्वाज्जडत्वाद्भौतिकत्वतः ॥ ४९ ॥
 अन्नवच्चादनीयत्वाच्छ्रवादेर्नात्मा कलेवरम् ।
 देहतो व्यतिरेकेण चैतन्यस्य प्रकाशनात् ॥ ५० ॥

अतस्त्वन्नमयो देहो नात्मा लोकायतेरितः ।

प्राणोऽप्यात्मा न वायुत्वाज्जडत्वाद्बाह्यवायुवत् ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणि न चात्मा स्यात् करणत्वात्प्रदीपवत् ।

चञ्चलत्वान्मनो नात्मा सुषुप्तौ तदसम्भवात् ॥ ५२ ॥

सुखे पर्यवसानाच्च सुखमेवात्मविग्रहः ।

घत्तेऽन्नमयमात्मानं प्राणः प्राणं मनो मनः ॥ ५३ ॥

सच्चिदानन्दगोविन्दपरमात्मा वहत्यसौ ।

यदा बाह्येन्द्रियैरात्मा भुङ्क्तेऽर्थान् स्वपराङ्मुखान् ॥ ५४ ॥

तदा जाग्रदवस्था स्यादात्मनो विश्वसंज्ञिता ।

बाह्येन्द्रियगृहीतार्थान् मनोमात्रेण वै यदा ॥ ५५ ॥

भुङ्क्ते स्वप्नांस्तदा ज्ञेया तैजसाख्या परात्मनः ।

अविद्यातिमिरग्रस्तमनस्यात्मन्यवस्थिते ॥ ५६ ॥

सुषुप्त्यवस्था विज्ञेया प्राज्ञाख्यानन्दसंज्ञिता ।

स्वापेऽपि तिष्ठति प्राणो मृतभ्रान्तिनिवृत्तये ॥ ५७ ॥

अन्यथा श्वादयोऽश्नन्ति संस्करिष्यन्ति वानले ।

स्वापेऽप्यानन्दसद्भावो भवत्येवोत्थितो यतः ॥ ५८ ॥

सुखमस्वाप्समित्येवं परामृशति वै स्मरन् ।

स्यान्मतं विषयाभावान्न तद्विषयजं सुखम् ॥ ५९ ॥

वेद्यत्वान्न निजन्तेन दुःखाभावे सुखभ्रमः ।

प्रतियोगिन्यदृष्टेऽपि सर्वाभावोऽपि गृह्यते ॥ ६० ॥

यतोऽन्यस्मै पुनः पृष्टः सर्वाभावं प्रभाषते ।

न्यायेनानेन भावानां ज्ञानाभावोऽनुभूयते ॥ ६१ ॥

अत्र ब्रूमस्समाधानं दुःखाभावो न गृह्यते ।
 प्रबुद्धेनेति सुप्तस्य नाज्ञानं प्रति साक्षिता ॥ ६२ ॥
 प्रतियोग्यग्रहात्स्वापे दुःखस्य प्रतियागिता ।
 अभावाख्यं प्रमाणन्तु नास्ति प्राभाकरे मते ॥ ६३ ॥
 नैयायिकमतेऽभावः प्रत्यक्षान्नातिरिच्यते ।
 सुखदुःखादिनिर्मुक्तेर्मोक्षे पाषाणवस्थितम् ॥ ६४ ॥
 आत्मानं प्रवदन्वादी मूर्खः किन्न वदत्यसौ ।
 स्थितमज्ञानसाक्षित्वं नित्यानन्दत्वमात्मनः ॥ ६५ ॥
 वदन्त्यत्रात्मनानात्वं देहेषु प्रतिवादिनः ।
 एकश्चेत्सर्वभूतेषु पुंसि कस्मिन् मृते सति ॥ ६६ ॥
 सर्वे म्रियेरन् जायेरन् जाते कुयुश्च कुर्वति ।
 एवंविरुद्धधर्मा हि दृश्यन्ते सर्वजन्तुषु ॥ ६७ ॥
 अतस्सर्वशरीरेषु नानात्वं चात्मनां स्थितम् ।
 विरुद्धधर्मदृष्टयैव पुंसां भेदस्त्वयेरितः ॥ ६८ ॥
 विरुद्धधर्मा दृष्टाः क देहे वात्मनि वा वद ।
 देहे चेदेहानात्वं सिद्धं किन्तेन चात्मनि ॥ ६९ ॥
 चिद्रूपात्मनि भेदश्चेत्पुंस्येकस्मिन् प्रसज्यते ।
 एकस्येन्दोरपां पात्रेष्वनेकत्वं यथा तथा ॥ ७० ॥
 अनेकदेहेष्वेकात्मप्रतिभासस्तथा मतः ।
 आत्मान्यः पञ्चकोशेभ्यः षड्भावेभ्यः षड्भूमितः ॥ ७१ ॥
 देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहङ्कारवर्जितः ।
 एकस्सकलदेहेषु निर्विकारो निरञ्जनः ॥ ७२ ॥

नित्योऽकर्ता स्वयंज्योतिर्विभुर्भोगविवर्जितः ।
 ब्रह्मात्मा निर्गुणश्शुद्धो बोधमात्रतनुस्त्वतः ॥ ७३ ॥
 अविद्योपाधिकः कर्ता भोक्ता रागादिदूषितः ।
 अहङ्कारादिदेहान्तःकलुषीकृतविग्रहः ॥ ७४ ॥
 यथोपाधिपरिच्छिन्नो बन्धकाष्टकवेष्टितः ।
 ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भ्रमन् कर्मवशानुगः ॥ ७५ ॥
 कर्मणा पितृलोकादि निषिद्धैर्नरकादिकम् ।
 विद्यया ब्रह्मसायुज्यं तद्धीनः क्षुद्रतां गतः ॥ ७६ ॥
 एक एव परो जीवः स्वकल्पितजगत्त्रयः ।
 बन्धमुक्तादिभेदश्च स्वप्नवद्घटनामियात् ॥ ७७ ॥
 अथवा बहवो जीवाः संसाराज्ञानभागिनः ।
 अनादित्वादविद्याया अन्योन्याश्रयता न हि ॥ ७८ ॥
 व्यष्टिदेहादिदं युक्तं द्वयमित्यपरं मतम् ।
 समष्टिदृष्ट्या त्वेकत्वं व्यष्टिदृष्ट्या त्वनेकता ॥ ७९ ॥
 साक्षी सद्धारनिर्द्वारसम्बन्धानां जडात्मनाम् ।
 विज्ञानाज्ञानरूपेण सदा सर्वज्ञतां गतः ॥ ८० ॥
 मायामात्रस्सुषुप्ताद्यादौ खचिताज्ञानकञ्चुकः ।
 जन्मान्तरानुभूतानामपि संस्मरणक्षमः ॥ ८१ ॥
 तत्प्रापकवशादत्र तारतम्यविशेषभाक् ।
 अवस्थापञ्चकातीतः प्रमाता ब्रह्मविन्मतः ॥ ८२ ॥
 प्रमासाधनमित्येव मानसामान्यलक्षणम् ।
 तत्परिच्छेदभेदेन तदेवं द्विविधं मतम् ॥ ८३ ॥

निवतकमविद्याया इति वा मानलक्षणम् ।

सशेषशेषभेदेन तदेवं द्विविधं मतम् ॥ ८४ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थमशेषाज्ञानबाधकम् ।

प्रत्यक्षमनुमानाख्यमुपमानन्तथागमः ॥ ८५ ॥

✓ अर्थापत्तिरभावश्च प्रमाणानि षडेव हि ।

व्यावहारिकनामानि भवन्त्येतानि नात्मनि ॥ ८६ ॥

स्वसंवेद्योऽप्रमेयोऽपि लक्ष्यते वाङ्मनोऽतिगः ।

हिरण्यगर्भपक्षस्तु वेदान्तान्नातिभिद्यते ॥ ८७ ॥

आनन्दः पुरुषोऽज्ञानं प्रकृतिस्तन्मते मता ।

ज्ञानं द्विधा स्थितं प्रत्यक्परागिति हि भेदतः ॥ ८८ ॥

✓ आनन्दाभिमुखं प्रत्यग्बाह्यार्थाभिमुखं पराक् ।

आत्माज्ञानविवर्तः स्याद्भूततन्मात्रपञ्चकम् ॥ ८९ ॥

तन्मात्रपञ्चकाज्जातमन्तःकरणपञ्चकम् ।

मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं ज्ञातृत्वमित्यपि ॥ ९० ॥

पार्थिवस्स्यादहङ्कारो ज्ञातृत्वमवकाशजम् ।

करणद्वयमेतत्तु कर्तृत्वेनावभासते ॥ ९१ ॥

बुद्धिः स्यात्तैजसी चित्तमाप्यं स्याद्वायुजं मनः ।

भूम्याद्येकैकभूतस्य विज्ञेयं गुणपञ्चकम् ॥ ९२ ॥ ✓

अहङ्कारो भुवः प्राणो घ्राणङ्गन्धश्च पायुना ।

चित्तापानौ तथा जिह्वा रसोपस्थावपाङ्गुणाः ॥ ९३ ॥

बुद्ध्युदानौ तथा चक्षू रूपपादास्तु तैजसाः ।

मनो वायोव्यानचर्मस्पर्शाः पाणिगुणास्तथा ॥ ९४ ॥

ज्ञातृत्वञ्च समानश्च श्रोत्रं शब्दश्च वाक् खजाः ।

एकैकसूक्ष्मभूतेभ्यः पञ्च पञ्चापरे गुणाः ॥ ९५ ॥

अस्थि चर्म तथा मांसं नाडीरोमाणि भूगुणाः ।

मूत्रं श्लेष्मा तथा रक्तं शुक्लं मज्जा त्वपाङ्गुणाः ॥ ९६ ॥

✓ निद्रा तृष्णा क्षुधा ज्ञेया मैथुनालस्यमग्निजाः ।

प्रचालस्तरणारोहै वायोरुत्थानरोधने ॥ ९७ ॥

कामक्रोधौ लोभभये मोहो व्योमगुणास्तथा ।

उक्तोऽवधूतमार्गश्च कृष्णेनैवोद्धवं प्रति ॥ ९८ ॥

श्रीभागवतसंज्ञे तु पुराणे दृश्यते हि सः ।

सर्वदर्शनसिद्धान्तान्वेदान्तान्तानिमान् क्रमात् ।

श्रुत्वार्थवित्सुसंक्षिप्तान् तत्त्वतः परिहृतो भुवि ॥ ९९ ॥

इति श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचिते सर्वदर्शनसिद्धान्तसंग्रहे

वेदान्त वृक्षो नाम द्वादशप्रकरणम् ॥

❀ इति सर्वदर्शनसिद्धान्तसंग्रहः समाप्तः ❀

मुद्रक—

काशी विश्वनाथ प्रेस

दुर्गिराज गणेश बनारस सिटी ।

हमारे अन्य उपयोगी प्रकाशन

सरस हिन्दी सुलेख	भाग 0	Rs. 2-00
सरस हिन्दी सुलेख	भाग 1	Rs. 1-70
सरस हिन्दी सुलेख	भाग 2	Rs. 1-70
सरस हिन्दी सुलेख	भाग 3	Rs. 1-70
सरस हिन्दी सुलेख	भाग 4	Rs. 1-70
सरस हिन्दी सुलेख	भाग 5	Rs. 1-70

विद्यार्थी प्रकाशन (रजि०)

सहारनपुर. (यू. पी.)